SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

HLAVNÝ REDAKTOR
Štefan Peciar

VÝKONNÝ REDAKTOR
František Kočiš

REDAKČNÁ RADA
Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Mária Ivanová-Šalingová, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
884 16 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

F. Kočiš, Kongruentné zložené substantívne syntagmy 129
L. Dvonč, Názvy na *-stan* v spisovnej slovenčine 140
F. Buffa, Slová s viazaným slovotvorným základom v slovenských nárečiach 146
D. Slančová, Príspevok k lexikálnej charakteristike eseje 149
E. Tvrdoň, Výskum predbernolákovskej slovenčiny v 90. rokoch 19. storočia 157

DISKUSIE

J. Kopina, Lexikálno-sémantická diferenciácia adjektív utvorených od zvieracích substantív 164
V. Uhlár, Dvojhlásky a kodifikácia . . . 171

SPRÁVY A POSUDKY

HAYEKOVÁ, M.: Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945. V. Uhlár 175
ŠKULTÉTY, J.: Kapitoly z chromatickej terminológie slovenčiny a románskych jazykov. L. Trup 179
NOŽIN, J. A.: Mistrovství mluveného projevu. D. Augustinská 181
GORBAČEVIČ, K. S.: Variantnosť slova i jazykovaja norma. M. Masárová 183

ROZLIČNOSTI

Frazeologizmy s časticami *nech, bodaj, nechže, bodajže.* M. Ivanová-Šalingová . . 187
O slove *mentieka.* M. Majtánová . . . 189
O názvoch *Podhalie* a *Podhalsko.* L. Dvonč . 191

SLOVENSKÁ
REČ

ROČNÍK 46 — 1981
ČÍSLO 3

František Kočiš

KONGRUENTNÉ ZLOŽENÉ SUBSTANTÍVNE SYNTAGMY

1. V slovenskej syntaktickej literatúre i v bežných gramatických príručkách sa za substantívnu syntagmu pokladá syntagma, ktorej nadradeným (rozvitým) členom je substantívum alebo ktorýkoľvek slovný druh vo funkcii nadradeného substantíva. Podradeným (rozvíjacím) členom je tu prívlastok — zhodný alebo nezhodný, a tak substantívna syntagma, ktorej rozvíjacím členom je zhodný prívlastok, nazýva sa kongruentná (napr. *vysoký dom*) a substantívna syntagma, ktorej rozvíjacím členom je nezhodný prívlastok, nazýva sa nekongruentná (napr. *kopa kameňa*).

V bežných vetných rozboroch i v syntaktickej teórii sa pracuje s typmi jednoduchých substantívnych syntagiem čiže so syntagmami, ktoré majú jeden rozvíjací člen. Akýkoľvek text (umelecký či odborný) nás však na každom kroku presvedča, že jazyková komunikácia ani zďaleka nespočíva iba na využívaní jednoduchých syntagiem, že pri komunikovaní hovoriaci svoje myšlienky formulujú oveľa zložitejšie, v zložitých syntagmatických útvaroch, vo vetách a súvetiach, ktorých základom sú zložené syntagmy. S týmito syntaktickými útvarmi treba v syntaktickom rozbore jazykových prejavov počítať, ak chceme zachovať jednotu obsahu a formy týchto jazykových prejavov alebo útvarov pri ich realizácii v reči. Keby sme napr. zloženú syntagmu *štvorkolesový vozík so širokou plošinou* pri syntaktickom rozbore rozložili na dve jednoduché syntagmy *štvorkolesový vozík* a *vozík so širokou plošinou* (príp. ešte na tretiu syntagmu *široká plošina*), potvrdila by sa nám síce binárnosť v spájaní syntaktických jednotiek, ale rozbili by sme celistvosť komunikovaného obsahu tejto syntagmy, oddelili by sme na rovine syntaktickej analýzy to, čo v reálnej skutočnosti i v komunikatívnom zámere autora výpovede má a musí ostať celistvé ako jedno vlastnostné určenie istej veci, oddelili by sme od seba to, čo má ostať v jednom

celku ako jednota formy a obsahu. Vyučovacia prax zatiaľ túto zákonitosť málo rešpektuje (porov. napr. Vorobjova — Paňuševa — Tolstoj, 1975).

2. V štúdii sa pokúsime ukázať (hoci na pomerne úzkom, výberovom jazykovom materiáli), ako sa tvoria zložené substantívne syntagmy, ktorých rozvíjačími členmi sú kongruentné prívlastky. Hoci celkové triedenie syntagiem (a v tom aj triedenie zložených syntagiem) spočíva na inom princípe (teda nie podľa toho, akého druhu je rozvíjací člen syntagmy — porov. Kočiš, 1979), nazdávame sa, že aj analýza syntagiem podľa vetnočlenskej platnosti ich rozvíjacích členov je v syntaxi potrebná, aby sa ukázalo, ako sa napr. voči sebe syntakticky správajú rovnorodé rozvíjacie členy, keď sa viažu na jeden nadradený člen (porov. napr. pomerne zložitú a dosiaľ definitívne nevyriešenú otázku vzájomného syntaktického vzťahu príslovkového určenia alebo predmetu v zloženej syntagme). Popri tomto konkrétnom cieli sa v takejto analýze vždy môžu objasniť aj niektoré iné syntaktické otázky všeobecnejšieho charakteru, predovšetkým to, ako sa komplex aktuálnych vlastností (príznakov) pripisovaných v komunikatívnom akte istej substancii vyjadruje na syntaktickej, resp. na syntagmatickej rovine.

3. Pri skúmaní vzájomného vzťahu rozvíjacích členov zloženej syntagmy s nadradeným substantívom osobitnú problematiku predstavujú kongruentné členy a osobitnú nekongruentné členy. V zloženej substantívnej syntagme rozvíjacími členmi môžu byť aj obidva typy rozvíjacích členov súčasne, tvoria potom zloženú syntagmu s tzv. vetvenou závislosťou, pretože kongruentné prívlastky stoja vždy pred svojím nadradeným členom a nekongruentné (nezhodné) prívlastky za svojím nadradeným členom.

4. Doterajšia i súčasná syntaktická teória u nás sa otázkou tvorenia kongruentných zložených substantívnych syntagiem nezaoberala komplexne. Ani v dostupnej slavistickej syntaktickej literatúre sa kongruentnej substantívnej zloženej syntagme nevenuje primeraná pozornosť. V. Šmilauer (1966) napr. sa zmieňuje o niekoľkých nepriradených prívlastkoch pri tom istom substantíve, ale neanalyzuje ich vzájomný syntaktický vzťah. Zhodne s našou syntaktickou teóriou hovorí tu o rozvitom prívlastku (přívlastek postupně rozvíjející). V. Šmilauer viac o tomto probléme naznačuje vo svojich skriptách Učebnice větného rozboru (1968), keď aj graficky znázorňuje, ako sa nadradený člen spája s viacerými zhodnými prívlastkami. Opäť hovorí, že tu ide o „přívlastek postupně rozvíjející", ale v tom zmysle, že napr. v syntagme *všetky naše vysoké školy* prívlastok *vysoké* určuje substantívum *školy*, prívlastok *naše* určuje pojem *vysoké školy* a prívlastok *všetky* je určením množstva pojmu *naše vysoké školy*. Graficky tento vzťah naznačuje V. Šmilauer dvojako:

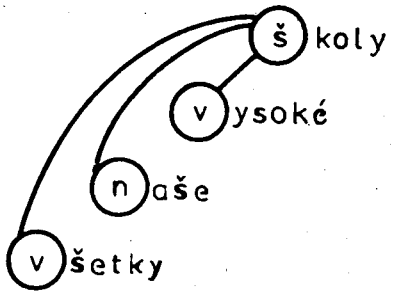

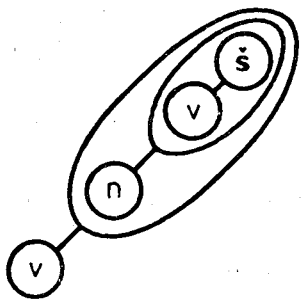

Druhý graf pokladá za presnejší, ale nepraktický. Za úplne nesprávny pokladá graf:

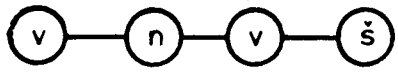

Z toho vyplýva, že podľa V. Šmilauera jednotlivé kongruentné prívlastky rozvíjajú nadradené substantíva, ale nie sú vo vzájomnom syntaktickom vzťahu (jasne to vidieť z prvého grafu). Druhý graf naznačuje, že jednotlivé prívlastky nie sú od seba úplne izolované, lebo prívlastok *naše* sa viaže na celú syntagmu *vysoké školy* a prívlastok *všetky* na syntagmu *naše vysoké školy*. Tým však V. Šmilauer podľa nášho názoru nič nevyriešil, ba dokonca svoj výklad skomplikoval aj tým, že o spojeniach *vysoké školy* (resp. *naše vysoké školy*) nehovorí ako o syntagme, ale ako o pojme. Spája tak rovinu syntaktickú s logickou rovinou. S istou korektúrou jeho postupu by sme mohli konštatovať, že V. Šmilauer v druhom grafe naznačuje postupnú determináciu, ale v sémantickej rovine, lebo tri atribúty v logicky hierarchizovanej postupnosti vymedzujú pojem *škola*. V Šmilauerovom výklade niet však zreteľnej zmienky o syntaktickom vzťahu — o nadradenosti a podradenosti uvedených troch prívlastkov. A navyše nieto tu zmienky ani o syntaktickom a sémantickom radení nezhodných prívlastkov, ktoré sa v najrozmanitejších konštrukciách realizujú v konkrétnych textoch.

Šmilauerovský výklad radenia zhodných prívlastkov do istej miery ovplyvnil aj vyučovaciu prax v škole, pravda, so všetkými spomínanými nedostatkami a s nedotiahnutosťou výkladu o syntaktickej podstate kongruentnej zloženej substantívnej syntagmy.

V slovenskej syntaktickej literatúre sa otázkou poradia dvoch i viacerých prívlastkov v zloženej syntagme komplexnejšie zaoberali J. Mistrík (1966) a J. Oravec (1978).

Podľa názoru J. Mistríka ak je prívlastkový výraz rozvinutý novým adjektívom, poradie prívlastkov určí ich vzťah k rozvíjanému substantívu: pri substantíve stojí prívlastok vyjadrujúci neodlučiteľnú vlastnosť (J.

Mistrík ho označuje ako kvalifikujúci), na vzdialenejšom mieste stojí prívlastok diferencujúci (voľný), napr. *pekný jarný deň*. Toto poradie pokladá J. Mistrík za základné. Keď sa však stretnú dva prívlastky, ktoré sú vo vzťahu k rozvíjanému substantívu rovnaké, indikátorom ich poradia sa stáva kontext, ináč možno obidva prívlastky čo do poradia komutovať.

Na rozdiel od V. Šmilauera J. Mistrík prívlastok stojaci tesne pri nadradenom substantíve označuje za kvalifikujúci (nie za rozlišujúci ako V. Šmilauer), druhý prívlastok označuje ako diferencujúci. Nazdávame sa, že ani jedno ani druhé označenie nie je také zreteľné, že by sme sa mohli prikloniť k jednému alebo k druhému označovaniu. Vezmime si napr. ustálené spojenie, v ktorom prívlastok stojaci tesne pri nadradenom substantíve označuje stálu vlastnosť toho, čo označuje substantívum (*školský rok, písací stroj, baliaci papier, ranná tlač* a pod.). Mohlo by sa tu hovoriť napr. o konštantnom prívlastku. Ukazuje sa teda, že na presné pomenovanie jednotlivých prívlastkov treba si vziať na pomoc tak sémantiku prívlastkov, ako aj sémantiku nadradeného člena (substantíva).

Pomerne úplnú hierarchiu prívlastkov, ktoré môžu súčasne rozvíjať nadradené substantívum, uvádza J. Oravec. V rade determinujúcich prívlastkov rozoznáva tri sémantické pásma, do ktorých prislúchajú jednotlivé prívlastky: v prvom pásme stoja prívlastky s vecnovýznamovými vzťahmi k nadradenému substantívu, v druhom pásme stoja prívlastky s hodnotiacimi vzťahmi (tu sa J. Oravec čiastočne zhoduje s V. Šmilauerom), v treťom pásme stoja prívlastky, ktoré nadradené substantívum zaraďujú do kontextu a do situácie. Prívlastky, ktoré sú v prvom pásme, J. Oravec označuje ako určovacie a diferencujúce, prívlastky v druhom pásme sú podľa J. Oravca hodnotiace, kvantitatívne a privlastňovacie prívlastky, v treťom pásme odkazovacie a vymedzovacie. Z tohto rozčlenenia vidieť, že J. Oravec prívlastok stojaci na prvom mieste (to značí na mieste pri nadradenom substantíve) označuje ako určovací prívlastok a prívlastok nachádzajúci sa na druhom mieste označuje zhodne s J. Mistríkom ako diferencujúci. Opäť môžeme konštatovať, že niet úplnej zhody medzi týmito jazykovedcami v označovaní najmä prívlastku stojaceho bezprostredne pri nadradenom substantíve, ale aj v označovaní ostatných prívlastkov, ktoré môžu stáť súčasne pri jednom nadradenom substantíve. Táto nejednotnosť vyplýva podľa nášho názoru aj z toho, že sa tu nerovnako zovšeobecňujú slovnodruhové a sémantické zaradenia jednotlivých prívlastkov. Prívlastky môžu byť slovnodruhovo vyjadrené prídavným menom (akostným, vzťahovým, privlastňovacím), zámenom (privlastňovacím, ukazovacím, neurčitým, vymedzovacím) a číslovkou (základnou, radovou atď.). Sémantika, ale aj morfologické zaradenie spája niektoré slovné druhy do jedného slovosled-

ného či sémantického pásma (napr. privlastňovacie prídavné mená a privlastňovacie zámená). Radová číslovka zaujíma postavenie za prívlastkami vyjadrenými akostnými alebo vzťahovými prídavnými menami, ale už napr. základná číslovka vo funkcii prívlastku nemá hierarchizované miesto v rade prívlastkov (porov. Mistrík, 1966, s. 42; Oravec, 1978, s. 96), neurčité a vymedzovacie zámená sa v prívlastkovom rade navzájom vylučujú, nemôžu sa realizovať v tom istom prívlastkovom rade. Označenia jednotlivých prívlastkov podľa ich miesta v syntagme treba však voliť nielen z hľadiska ich slovnodruhovej sémantiky, ale aj z hľadiska ich logického usporiadania.

Novšie sa v českej syntaktickej literatúre dôslednejšou syntaktickou analýzou kongruentnej zloženej substantívnej syntagmy zaoberal J. Hrbáček (1972). V tejto syntagme (ale aj v akejkoľvek syntagme) rozoznáva autor dve roviny: rovinu syntaktickej závislosti a rovinu sémantickej determinácie, ktoré graficky znázorňuje takto:

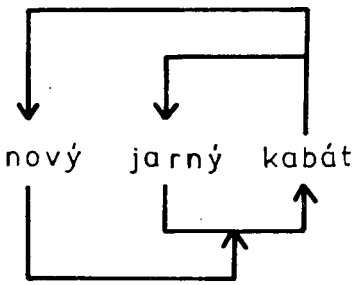

V rovine syntaktickej závislosti J. Hrbáček zreteľne naznačuje, že prívlastky *nový* a *jarný* sú podradenými členmi syntagmy a že navzájom nie sú v syntaktickom vzťahu. Preto odmieta školský výklad, že tu ide o rozvitý prívlastok v tom zmysle, akoby prívlastok *nový* rozvíjal prívlastok *jarný*. V rovine sémantickej determinácie sa Hrbáčkov výklad o vzťahu obidvoch prívlastkov zhoduje s výkladom V. Šmilauera: prívlastok *jarný* významovo bližšie určuje nadradený člen *kabát* a prívlastok *nový* sémanticky (významovo) zužuje platnosť sémantického komplexu *jarný kabát*. Teda ani v rovine sémantickej určenosti sa u Hrbáčka nepredpokladá priama významová spojitosť atribútu *nový* s atribútom *jarný*, ale iba spojitosť atribútu *nový* so spojením *jarný kabát*. Tento výklad sémantickej určenosti (J. Hrbáček tu hovorí o postupnej determinácii) sa nám takisto nepozdáva, pretože v sémantickej rovine tejto zloženej syntagmy vidíme priamu sémanticko-logickú súvislosť aj medzi prívlastkami *nový* a *jarný*. Aj V. Šmilauer (1966, s. 196) totiž v zloženej syntagme utvorenej viacerými prívlastkami vidí hierarchické logicko-sémantické poradie týchto prívlastkov: relačné — kvantitatívne — kvalitatívne — rozlišujúce (poradie u J. Mistríka

a J. Oravca sme uviedli vyššie). Odhliadnuc od prípadnej nejednotnosti v označovaní jednotlivých prívlastkov u spomínaných autorov, možno povedať, že priamo pri nadradenom substantíve stojí prívlastok, ktorý je svojím sémantickým obsahom najplnší, najširší (z hľadiska jeho označenia by sme sa tu prikláňali k názoru J. Mistríka, že ide o kvalifikujúci prívlastok) a svojím sémantickým rozsahom najužší. Od neho smerom doľava sa sémantické obsahy prívlastkov zužujú a rozsahy zväčšujú. Na samom začiatku zloženej syntagmy stojí prívlastok, ktorý má najchudobnejší sémantický obsah, ale rozsah najväčší. A naopak — od neho smerom k nadradenému substantívu sa sémantické určenia prívlastkov čo do svojho rozsahu čoraz viac špecifikujú, zužujú. V. Šmilauer na tento sémanticko-logický rad prívlastkov uvádza takýto príklad: *náš prvý vynikajúci básnik.*

Tá istá zostupná sémantická špecifikácia (smerom k nadradenému substantívu) je i vtedy, keď toto substantívum rozvíjajú viaceré kvalifikujúce prívlastky (napr. *krátke čierne brčkavé vlasy*). Takáto sémantická špecifikácia predpokladá podľa nášho názoru priamy sémantický súvis medzi atribútmi stojacimi vedľa seba. Naznačiť tento súvis graficky je dosť obťažné. Spôsob, aký použil napr. J. Hrbáček vo svojom grafe (uvedenom vyššie), nezdá sa nám primeraný (podobný graf uvádza i J. Oravec, 1978, s. 94), lebo nenaznačuje priame sémanticko-logické vzťahy medzi jednotlivými prívlastkami. Nám sa ukazuje vhodnejšie takéto grafické naznačenie vzťahu medzi jednotlivými prívlastkami na sémantickej rovine:

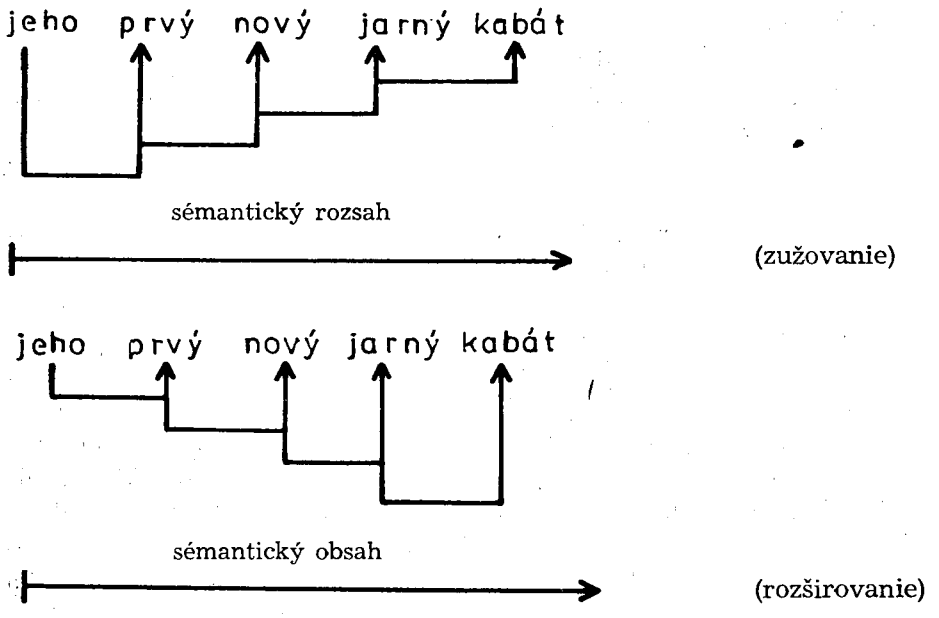

5. Na rovine syntagmatických (závislostných) vzťahov kongruentná zložená substantívna syntagma predstavuje ten variant zloženej syntagmy s vetvenou závislosťou, v ktorom všetky podradené členy stoja pred nadradeným členom. To značí, že jednotlivé prívlastky nie sú vo vzájomnom syntaktickom vzťahu. Túto syntagmu možno graficky naznačiť takto:

$$(A_1 \not{0} A_2 \not{0} \ldots A_n) \leftarrow N$$

alebo

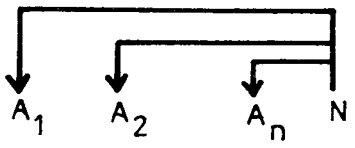

Výklad o tom, že jednotlivé prívlastky v kongruentnej zloženej syntagme nie sú navzájom v syntaktickom vzťahu, prijíma sa dnes bez diskusie. Pravda, v školskej praxi nie je tento výklad ešte udomácnený.

Kongruentné zložené substantívne syntagmy možno rozčleniť do niekoľkých skupín podľa počtu prívlastkov.

5.1. Zložené syntagmy s dvoma zhodnými prívlastkami:

$$(A_1 \not{0} A_2) \leftarrow N$$

Túto skupinu možno ďalej členiť na podskupiny podľa slovnodruhovej príslušnosti prívlastku. Najväčšiu podskupinu tu tvoria syntagmy s prvým diferencujúcim a s druhým kvalifikujúcim prívlastkom (počítané zľava doprava). Príklady (uvádzame ich bez širšieho kontextu z diela A. Chudobu *Kde pijú dúhy*, L. Balleka *Pomocník*, V. Bednára *Vajce v stodole* a D. Mitanu *Psie dni*):

jemné belavé bruško, *rozheganý skladací* stolík, *žlté šúľané* cigarety, *mocnou zamúčenou* dlaňou, *čierne nízke* dvere, *odľahlý riečny* ostrov, *vykúpaným ženským* telom, *drobných zošúverených* plodov, zo *starého smrekového* válova, *umierajúca mladá* matka, *hrubé tabakové* korene, na *obhnitom studňovom* zrube, *bielym ľadovým* kryhám, na *holom červenom* krku, *zelené osrienené* jalovce, *skúmavým prižmúreným* okom, *popukaný betónový* zrub, *krásna hviezdnatá* noc, zo *starých opustených* zákopov, *samé zlé* chýry, *horúce podvedomé* vzrušenie, v *zelenej kockovanej* košeli, po *zaprášenom kláštornom* dvore, *nepríjemný*

hladový lesk, *jedinú kuchynskú* stoličku, *prázdna očná* jamka, v *precitlivenej srdcovej* komore, *vysoká bledozelená* trávička, *zamaskované vojenské* auto, *modrozelená novodurová* rúra, (vytŕčajú) *zelené nedospelé* brady, zo *spodných tichých* zásuviek, *ťahavá žltá* krušina, *reprezentatívny propagačný* podbeľ (už odkvitol), do *tichého synchrónneho* pohybu, *zdivená pásikavá* mačka, *malý prírodný* amfiteáter, *malá folkloristická* zvláštnosť, z *pojazdnej skriňovej* dielne, *obrovská reklamná* ceruzka, *jedovaté zelené* svetlo, *vysoký piskľavý* zvuk, *dusivá vlhká* perina, *samotný vodovodný* kohútik, *parádnu striebornú* retiazku, *slávna modrá* farba, pod *Psychiatrickým liečebným* ústavom, v *mohutnom koženom* kresle, *nekonečná blatistá* cesta, *dlhým oceľovým* klinom, *svieže ranné* povetrie, *vysychajúca riedka* tráva, *roztatárené lesné* ženy, *rozfaklená ľudská* dlaň, *vydrhnutý jedálenský* stôl, na *širokej manželskej* posteli, v *krátkej márnomyseľnej* chvíli, v *jedinej dažďovej* kvapke.

5.1.1. Pomerne frekventovaná je podskupina, v ktorej prvý člen tvorí prívlastok vyjadrený privlastňovacím zámenom (resp. privlastňovacím prídavným menom):

j e j teplé zápästie, *s v o j í m clivým* spevom, na *j e h o zhrbenom* chrbte, *n a š í m spoločným* detstvom, *m o j a starodávna* túžba, *n a š u hmotnú* ľudskosť, (šermoval) *s v o j i m i dlhými* špáradlami, (musel sa zasmiať) *s v o j m u nelogickému* uvažovaniu, za *s v o j skromný* výzor, *j e j ťažké* pary, *s v o j e pološialené* oči, *P e t r o v e zákulisné* machinácie.

5.1.2. Obligátnym prvým členom tejto syntagmy býva prívlastok vyjadrený ukazovacími, neurčitými alebo vymedzovacími zámenami:

t e n t o cvŕkavý večer, *t á veľká* zmluva, *t ý m i s t ý m hríbovým* pachom, *t a k ý neúspešný* hubár; *a k á s i tlstolistá* matróna, *a k ý s i pohyblivý* tieň, *d á k u podobu* smrti, *v j e d n u žiariacu* čiaru, proti *k a ž d é m u nepremyslenému* rozkazu, proti *k a ž d é m u nepremyslenému* výstrelu, pri *v š e t k ý c h mäsiarskych* prácach, *v š e t k y kľúčové* pozície.

Prvý člen syntagmy môže tvoriť prívlastok, ktorého slovnodruhovým základom je číslovkový výraz, napr.: *t i s í c p ä ť d e s i a t š t y r i m i l i m e t r o v ý ľahčený lub.*

5.1.3. Slovosledným variantom kongruentnej zloženej substantívnej syntagmy s dvoma zhodnými prívlastkami je variant s jedným zhodným prívlastkom za nadradeným členom:

$$A_1 \leftarrow N \rightarrow A_2$$

Nie sú to zvyčajné, bežné zložené syntagmy. Vyskytujú sa iba v odbornom texte, v nadpisoch, titulkoch, v názvoch kníh, časopisov a inštitúcií (úradov, škôl, ústavov a pod.) (porov. aj Mistrík 1966 s. 34—35). Príklady:

Výskumný ústav *z v á r a č s k ý*, *Vysoká* škola *b a n í c k a*, *Výskumný* ústav *p e d a g o g i c k ý; prídavné* mená *a k o s t n é*, (atributívna syntagma) s *adjektívnym* prívlastkom *h o l ý m*, ... s *adjektívnym* prívlastkom *r o z v i t ý m.*

Pri transformácii týchto spojení do podoby syntagmy s postupným slovosledom nemožno vždy prívlastky stojace za nadradeným členom dosadiť na to isté miesto pred nadradený člen, porov.: *Výskumný ústav z v á r a č s k ý* → *Výskumný z v á r a č s k ý ústav* (prívlastok *zváračský* sa dostáva na prvé miesto čiže tesne pred nadradené substantívum *ústav*); *prídavné mená a k o s t n é* → *a k o s t n é prídavné mená* (prívlastok *akostné* sa dostáva na druhú pozíciu). To značí že v prvom prípade ide o postponovaný kvalifikujúci prívlastok, v druhom prípade o postponovaný diferencujúci prívlastok.

5.1.4. Do skupiny kongruentných substantívnych zložených syntagiem s dvoma zhodnými prívlastkami, ktoré tvoria s nadradeným členom syntagmu s vetvenou závislosťou ($A_1 \leftarrow N \rightarrow A_2$) treba zaradiť aj zložené syntagmy, v ktorých postponovaným rozvíjacím členom je substantívny výraz uvádzaný porovnávacou spojkou *ako*. Syntagmatický vzťah medzi nadradeným členom N a týmto typom prívlastku J. Kačala (1971) charakterizuje ako atributívny typ determinácie a substantívny výraz so spojkou *ako* kvalifikuje ako zhodný prívlastok, napr. *svetová realita a k o c e l o k, krvavé škvrny a k o s t o p a, dobrá poézia a k o z á ž i t o k, marxistická filozofia a k o m e t o d o l ó g i a.*

5.1.5. V zriedkavých prípadoch stoja obidva prívlastky za nadradeným členom. Na tejto slovoslednej báze sa zvyčajne tvoria žartovné i zlostné zvolania a nadávky. Schéma:

$$N \rightarrow (A_1 \not\emptyset A_2)$$

Príklady: *somár j e d e n s p r o s t ý, čert j e d e n r o h a t ý;* J. Mistrík (1966, s. 36) uvádza takéto príklady: *lotor l o t r o v s k ý š k a r e d ý, pobehaj a k ý s i o d p o r n ý, truľo j e d e n s p r o s t ý, huncút j e d e n h u n c ú t s k y.*

Zložené syntagmy s troma zhodnými prívlastkami:

$$(A_1 \not\emptyset A_2 \not\emptyset A_3) \leftarrow N$$

... vytiahol *dve zahrotené železné* tyče (V. Bednár) — ... vie preniesť do čias *Stevensonovej prvej parnej* lokomotívy. (V. Bednár) — ... deň tu má ešte *svojich statočných dvadsaťštyri* hodín. (V. Bednár) — V záhrade ... stál *jeho nový kamenný* dom. (Ballek) — Riečan hľadel iba do *jeho vytreštených ligotavých* očí. (Ballek) — ... obloha sa rozžiarila *tou ostrou blankytnou* farbou ... (V. Bednár) — ... *taký starý skúsený* človek a taký neúspešný hubár. (V. Bednár) — ... nevedel sa prenačudovať nad *tou modrou nedozernou* výškou. (Ballek) — ... číhal na *to vzácne plaché* zviera ... (Chudoba)

Doklady ukazujú, že na mieste prvého prívlastku stojí základná číslovka, privlastňovacie prídavné meno alebo privlastňovacie zámeno a napokon

ukazovacie zámeno. Na druhej a tretej pozícii sa nachádzajú kvalitatívne a kvalifikujúce prívlastky a sú navzájom vo vzťahu sémanticky širšie a užšie určujúceho atribútu.

Z konštrukčného hľadiska je zaujímavé trojité prívlastkové určenie, v ktorom prvú pozíciu (čiže na začiatku syntagmy) zaujíma vzťažné zámeno vo funkcii spojky: ... *zisťoval, čo sa za k t o r o u m o h u t n o u d r e v e n o u bránou dnes pripravovalo na obed.* (Ballek)

6. Zložené syntagmy so štyrmi zhodnými prívlastkami:

$$(A_1 \not{\emptyset} A_2 \not{\emptyset} A_3 \not{\emptyset} A_4) \leftarrow N$$

... bolo by na tom mieste ticho ako uprostred *hociktorého iného rozkvitnutého agátového* lesa. *(Ballek)* — Riečan hľadel na ... *jeho krátke čierne brčkavé* vlasy ... (Ballek) — ... bude chýbať ... svetu *to staré chlapské čestné* slovo. (Ballek) — *Z celého krásneho dobrodružného letného* dňa si zapamätal najmä toto. (V. Bednár) — ... vybral *štyri na seba naukladané široké vínové* poháre. (Ballek) — ... *všetkých jeho päť zlepšovacích* návrhov ... (V. Bednár) — ... okrem *tých dvoch vyjavených žltých* očí. (Chudoba)

Prvú pozíciu v týchto zložených substantívnych syntagmách so štyrmi prívlastkami zvyčajne zaujímajú atribúty zámenného charakteru *(hociktorého, jeho, to, všetkých, tých),* v jednom prípade je to základná číslovka *(štyri)* a iba v jednom prípade takú syntagmu tvoria pôvodné kvantitatívne alebo kvalitatívne prívlastky *(celý krásny dobrodružný letný deň)* v sémanticky hierarchizovanom a odstupňovanom slede. Takmer vo všetkých uvedených dokladoch prívlastok stojaci bezporstredne pri nadradenom člene N tvorí s týmto členom ustálené spojenie (*agátový les, brčkavé vlasy, čestné slovo, letný deň, vínové poháre, zlepšovacie návrhy).* V zložených substantívnych syntagmách so štyrmi zhodnými prívlastkami už teda veľmi zreteľne vidieť rozloženie komplexnej sémantiky týchto prívlastkov. Na samom začiatku syntagmy stoja prívlastky so všeobecným, neurčitým významom (v pomere k nadradenému členu), na jej konci bezprostredne pri nadradenom člene stojí prívlastok s veľmi úzkym kvalifikujúcim významom, s takým, že s nadradeným členom tvorí ustálené, takmer lexikalizované spojenie.

7. Zložené syntagmy s piatimi zhodnými prívlastkami:

$$(A_1 \not{\emptyset} A_2 \not{\emptyset} A_3 \not{\emptyset} A_4 \not{\emptyset} A_5) \leftarrow N$$

Takéto syntagmy sú pomerne zriedkavé a štylisticky veľmi príznakové. Jeden doklad sme našli v próze V. Bednára: *Mne chutila vždy [domáca strava], hoci na s v o j u r o d n ú o t r h a n ú š t v r t ú c e n o v ú skupinu nedám dopustiť.*

J. Mistrík (1966, s. 41) uvádza takýto doklad: ... *ale od svitu do mrku si nad niečím lámal tú svoju vlasatú vráščitú intelektuálsku hlavičku.* (Karvaš)

Takáto päťčlenná prívlastková syntagma je podľa nášho úsudku sémanticky rozložená na tri časti (porov. aj tri sémantické pásma J. Oravca). Tak napr. v prvej uvedenej syntagme prvú časť tvoria prívlastky *svoju rodnú,* druhú časť prívlastok *otrhanú* (ktorý je v rade kvalifikujúcich atribútov osamotený), tretiu časť tvorí ustálené spojenie skladajúce sa z dvoch prívlastkov a nadradeného člena — *štvrtú cenovú skupinu.* Ukazuje sa, že pri kumulácii väčšieho počtu prívlastkov v kongruentnej zloženej syntagme sa jednotlivé prívlastky zvyčajne neviažu na seba sémanticky rovnako intenzívne a že ani zužovanie sémantického rozsahu jednotlivých prívlastkov smerom k nadradenému substantívu sa nerealizuje rovnomerne.

4. Kongruentná zložená substantívna syntagma je vetnočlenská konštrukcia, na báze ktorej sa syntakticky a sémanticky rozvíja nadradené substantívum (alebo ktorýkoľvek slovný druh vo funkcii nadradeného substantívneho člena), ktoré vo vete stojí na mieste podmetu, predmetu alebo príslovkového určenia. Kongruentnú zloženú substantívnu syntagmu tvorí nadradené substantívum a najmenej dva zhodné (kongruentné) prívlastky (väčší počet je fakultatívny, zvyčajne nepresahuje počet päť), ktoré sú zo syntaktickej stránky podradené, závislé, pričom navzájom syntakticky nesúvisia, a ktoré zo sémantickej stránky tvoria rad atribútov rozličnej relačnej a kvantitatívno-kvalitatívnej hodnoty. Spravidla stoja pred svojím nadradeným členom. Miesto niektorého prívlastku alebo aj všetkých prívlastkov (zvyčajne dvoch) za nadradeným členom je motivované silnou expresívnosťou alebo hovorovosťou jazykového prejavu, príp. nomenklatúrnosťou príslušného spojenia (porov. napr. názov *Výskumný ústav pedagogický*).

Literatúra

HRBÁČEK, J.: Pokus o výklad přístavkového vztahu. Slovo a slovesnost, *33,* 1972, s. 223—228.

KAČALA, J.: Jeden typ prívlastku. In: Jazykovedné štúdie. 11. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 173—174.

KOČIŠ, F.: Náčrt triedenia syntagiem v slovenčine. Slovenská reč. *44,* 1979, s. 384—292.

MISTRÍK, J.: Slovosled a vetosled v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 30—48.

ORAVEC, J.: Postavenie zhodného prívlastku v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 4. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 63—72.

ORAVEC, J.: Náčrt slovenskej skladby pre vysokoškolákov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978, s. 94—96 (skriptá).
ŠMILAUER, V.: Novočeská skladba. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966. 574 s.
ŠMILAUER, V.: Učebnice větného rozboru. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1968, s. 17—18 (skriptá).
VOROBJEVA, G. F. — PAŇUŠEVA, M. S. — TOLSTOJ, I. V.: Sovremennyj russkij jazyk. Sintaksis. 1. vyd. Moskva, Russkij jazyk 1975, s. 29—31.

Ladislav Dvonč

NÁZVY NA **-STAN** V SPISOVNEJ SLOVENČINE

1. V Ázii viacero krajín a území nesie názvy, ktoré sa končia na *-stan*, resp. *-istan, -estan*, napr. *Afganistan, Beludžistan, Dagestan, Pakistan* atď. V týchto názvoch ide o spojenie mena príslušníka istého národa alebo národnosti so všeobecným podstatným menom perzského pôvodu *stan*, ktorým sa označuje krajina alebo územie. Časť *-stan* v týchto názvoch má rovnaký význam ako v slovenčine sufix *-sko*, ktorým sa tiež tvoria názvy krajín alebo území, napr. *Maďarsko, Toskánsko*, a pod. Pri používaní názvov na *-stan* v spisovnej slovenčine sú niektoré problémy, ktorým tu chceme venovať pozornosť. Prvým problémom je podoba týchto názvov v našom spisovnom jazyku. Popri podobách na *-stan* sa totiž niekedy stretávame s podobami na *-stán* alebo aj *-sthán*. Problémy sú aj pri používaní slov odvodených od takýchto názvov. V slovenskej jazykovednej literatúre sa dosiaľ týmto názvom nevenovala osobitná pozornosť. V českej jazykovednej literatúre obyvateľským menám a prídavným menám odvodeným od takýchto názvov venovala pozornosť A. Polívková (1980, s. 223—224). Jednotlivé názvy preberieme v abecednom poradí. V záhlaví uvádzame podoby, ktoré máme doložené.

2. A f g a n i s t a n. — V Slovníku slovenského jazyka (ďalej SSJ) sa príslušné heslo uvádza takto: *Afganistan, -u m.; Afganské kráľovstvo — Dulat -i Pádišáhí je Afghánistán; afganistanský; Afganec, Afganka, afganský*. Podoba *Afganistan* je v spisovnej slovenčine ustálená a všeobecne známa, preto nie je potrebné dokladať ju aj z iných prameňov. Všimnime si však bližšie deriváty. Derivát *Afganec* je utvorený príponou *-ec* od viazaného slovotvorného základu *Afgan-* (samostatne tento základ neexistuje), tak ako je napr. utvorené pomenovanie *Poliak* od viazaného slovotvorného základu *Poľ-*. K podobe *Afganec* patrí prechýlená ženská forma *Afganka* a príd. meno *afganský*. Ide o podobný prípad, ako je napr. *Portugalec* —

Portugalka, portugalský. V oficiálnom názve štátu *Afganská demokratická republika* (predtým *Afganské kráľovstvo*) je príd. meno *afganský* obdobne ako v mnohých iných podobných názvoch. Istý rozdiel je tu však v tom, že príd. meno *afganský* patrí iba k pomenovaniu *Afganec,* nie aj k názvu *Afganistan,* kým napr. príd. meno *maďarský,* ktoré je utvorené od mena príslušníka národa *Maďar,* sa vzťahuje nielen na meno *Maďar,* ale aj na názov *Maďarsko* alebo príd. meno *bulharský* sa vzťahuje nielen na pomenovanie *Bulhar,* ale aj na názov *Bulharsko.* Vzniká potom predstava, že by príd. meno k názvu *Afganistan* malo znieť *afganistanský.* Toto príd. meno sa aj zaznamenáva v SSJ. Používanie príd. mena *afganistanský* namiesto *afganský* v názve štátu podporuje aj používanie príd. mena *pakistanský* v názve štátu *Pakistanská islamská republika.*

A r a b i s t á n. — Podobu *Arabistán* (so zakončením *-stán*) máme doloženú z dennej tlače: *Iránska provincia Chúzestán, Irakom nazývaná A r a b i s t á n, mala totiž pred objavom ropy prevažne arabské obyvateľstvo* (Pravda, 30. 9. 1980, s. 7). Z dokladu je zrejmý aj pôvod názvu *Arabistán.* Máme doloženú aj podobu *Arabistan* so zakončením *-stan: Chúzistan či Arabistan — tak znie otázka* (Smena na nedeľu, 15, 1980, č. 49, s. 5).

B e l u d ž i s t a n, B a l u č i s t á n, B a l ú č e s t á n. — Podobu *Beludžistan* máme doloženú z Malej encyklopédie zemepisu sveta (ďalej MEZS), kde sa v príslušnom hesle uvádza na prvom mieste, za ňou sa však zaznamenáva aj forma *Balúčistán* (1976, s. 69). Podľa Predslovu (s. 5) sa v názve hesla na prvom mieste uvádza zdomácnená slovenská podoba, za ňou nasledujú pôvodné alebo iné názvy (napr. historické, anglické a pod.). Názov *Beludžistan* je utvorený od mena príslušníkov národnosti *Beludžovia* (MEZS, s. 69). Na označenie jazyka *Beludžov* sa používa derivát *beludžština* (Dvonč, 1966, s. 187). V publikácii Krajiny sveta (1978) sa uvádza názov územia *Balúčestán* (s. 294) a mená príslušníkov národnosti *Balúči* (s. 20), ale aj *Beludžovia,* ako je to v MEZS. Nazdávame sa, že so zreteľom na ustálené názvy *Afganistan, Pakistan* a niektoré ďalšie, ktoré sa končia na *-stan,* ako aj so zreteľom na najčastejšie používanie pomenovania *Beludžovia* a derivátu *beludžština* (so samohláskou *e* a spoluhláskou *dž*) bude najvhodnejšie používať v spisovnej slovenčine na označenie príslušného územia iba podobu *Beludžistan.*

D a g e s t a n. — Názov sa uvádza v Malej zemepisnej encyklopédii ZSSR (1977, s. 184; ďalej MZE ZSSR). Tu sa zaznamenáva aj názov *Dagestanská autonómna sovietska socialistická republika;* príd. meno *dagestanský* je aj v hesle *dagestanské národnosti* (s. 187). Toto príd. meno je priamo odvodené od názvu *Dagestan* podobne ako príd. meno *afganistanský* od *Afganistan* alebo *pakistanský* od *Pakistan.*

H i n d u s t á n. — V Slovníku cudzích slov (Ivanová-Šalingová — Maníková, 1979, s. 358) sa zaznamenáva podst. meno *hindustánčina* a príd. meno *hindustánsky* s významami: 1. vzťahujúci sa na Hindustán, 2. súvisiaci s Hindustáncami, 3. týkajúci sa hindustánčiny. Doložené sú tu názov *Hindustán* a deriváty *Hindustánec, hindustánčina* a *hindustánsky*. Ďalej máme doložené všeobecné podst. meno *hindustánec: Ale zároveň tu existujú h i n d u s t á n c i, kresťania a parsovia* (Krajiny sveta, 1978, s. 550). Vo všetkých doložených prípadoch sa vychádza z názvu *Hindustán* so zakončením *-stán.*

C h ú z e s t á n. — Ide o pomenovanie istej časti Iránu, provincie, ktorá je v susedstve Iraku a ktorú Iračania nazývajú *Arabistán* (pozri vyššie). Doloženú máme podobu *Chúzestán* so zakončením *-stán,* resp. *-están,* aj podobu so zakončením *-stan,* resp. *-istan:*

Obkľúčili hlavné mesto bohatej ropnej oblasti *Chúzestán* (Pravda, 29. 9. 1980, s. 7). — Iránska rozhlasová stanica v Ábádáne, centre *Chúzestánu,* vyzvala, aby pomáhali úradom (Pravda, 30. 9. 1980, s. 7). — Bombardujú mestá v *Chúzestáne* (Pravda, 9. 10. 1980, s. 7). — Chúzistan či *Arabistan* — tak znie otázka (Smena na nedeľu, *15,* 1980, č. 49, s. 5).

Doklady na deriváty k tomuto názvu zatiaľ nemáme.

K a z a c h s t a n. — V SSJ (1968, s. 276) sa uvádza názov *Kazachstan,* ďalej sa zaznamenáva názov *Kazašská sovietska socialistická republika* ako aj meno príslušníka národa *Kazach,* prechýlená ženská forma *Kazaška* a príd. meno *kazašský.* Príd. meno *kazachstanský* sa neuvádza.

K u r d i s t a n. — MZES (1976, s. 267) uvádza názov *Kurdistan* so zakončením *-stan.* V Publikácii Krajiny sveta (1978, s. 294) je uvedená forma *Kurdistán* so zakončením *-stán.* Bežne sa však v slovenčine používa podoba *Kurdistan.* K tomuto názvu patrí príd. meno *kurdistanský.* Meno príslušníka národa, ktorý obýva predovšetkým Kurdistan v Iráne (ale aj niektoré iné štáty), je *Kurd,* prechýlená ženská forma je *Kurdka* a príd. meno *kurdský.*

P a k i s t a n. — SSJ (1968, s. 289) uvádza názov *Pakistan,* ďalej názov štátu *Pakistanská republika* ako slovenský ekvivalent pôvodného názvu *Pakistáni Džamhúríjat* a anglického názvu *Republic of Pakistan* (dnešný oficiálny názov je *Pakistanská islamská republika — Pakistáni islámi Džamhúríjat, Islamic Republic of Pakistan),* ako aj deriváty *Pakistanec, Pakistanka, pakistanský.* Forma *Pakistan* so zakončením *-stan* a aj spomínané deriváty sú v súčasnej spisovnej slovenčine ustálené.

R á d ž a s t h á n, R a d ž a s t a n. — SSJ (1968, s. 202) zaznamenáva podobu *Rádžasthán* so zakončením *-sthán* a deriváty *Rádžasthánčan* i *Rádžasthánec, Rádžasthánčanka* i *Radžasthánka* a *rádžasthánsky.* Forma *Rádžasthán* sa uvádza aj v Zozname štátov a krajín sveta (1974, s. 18), ako aj

v publikácii Krajiny sveta (1978, s. 269). Forma *Rádžasthán* sa niekedy zachováva aj v dennej tlači, napr.: *Obyvateľstvo 28-miliónového štátu Rádžasthán je odsúdené na hlad, ak neprídu do jedného týždňa dažde* (Pravda, 5. 9. 1974, s. 7). Máme však doloženú aj podobu *Radžastan* so zakončením *-stan* a s krátkym *a* v prvej slabike názvu. Napr.: *Dlhé stáročia „bohatým brala a chudobným dávala" v oblasti štátov Radžastan, Madjapradéš a Uttapradéš* (Život, 22, 1972, č. 52, s. 8). — *Obyvatelia desiatich dedín na okraji púšte v indickom štáte Radžastan budú dostávať poštu rýchlejšie* (Nové slovo, 20, 1978, č. 44, s. 11). Tento názov predstavuje v celej skupine názvov, ktorým tu venujeme pozornosť, jediný prípad, v ktorom máme, a to dokonca v normatívnych príručkách, zaznamenanú podobu so zakončením *-sthán*. Nazdávame sa, že používanie spojenia písmen *th* je v tomto prípade zbytočné. Z dejín slovenského pravopisu vieme, že v slovách grécko-latinského pôvodu sa *th* pri zdomácňovaní nahrádza v spisovnej slovenčine jednoduchým *t*, napr. *teória, dityramb* a pod. (Pravidlá slovenského pravopisu, 1940, s. 20). Písanie s *th* je zbytočné aj v slovách iného pôvodu. Preto možno akceptovať podobu *Radžastan* so zakončením *-stan*, ktoré je pri väčšine takýchto názvov (popri *-stán* v ojedinelých prípadoch, ale aj tu je *t*, nie *th*). Prvá slabika v názve *Radžastan* je zrejme skrátená analogicky podľa apelatíva *rodža*, ktoré je všeobecne dobre známe. Všimnime si ešte deriváty názvu *Radžastan*. Kým pri názve *Pakistan* sa v SSJ uvádza muž. obyv. meno *Pakistanec* s príponou *-ec*, pri názve *Rádžasthán* sa v SSJ uvádza muž. obyv. meno s príponou *-čan* i s príponou *-ec (Rádžasthánčan/Rádžasthánec)*, obdobné sú aj prechýlené ženské formy *Rádžasthánčanka* a *Rádžasthánka*. Názov *Pakistan* je už dávnejšie známy, a tak sa tu začala používať podoba muž. obyv. mena *Pakistanec* s predtým veľmi rozšírenou príponou *-ec*. Naproti tomu názov *Rádžasthán*, resp. *Radžastan* je ešte aj dnes vcelku málo známy, vyskytuje sa u nás iba zriedka v novšom čase, a tak sa tu už popri podobe muž. obyv. mena so slovotvornou príponou *-ec* uplatnila aj podoba s príponou *-čan*, ktorá je v súčasnej spisovnej slovenčine veľmi produktívna (Dvonč, 1975, s. 45—52).

Regestan. — V MEZS (s. 395) sa spomína *Regestanská púšť*, ktorá sa rozkladá v južnom Afganistane a čiastočne v Pakistane na východnom okraji Iránskej vysočiny. Názov zrejme súvisí s názvom *Regestan*, ktorý sa však nikde neuvádza. V tomto prípade ide o príd meno od názvu na *-stan*. Názov *Regestanská púšť* sa zaznamenáva aj v publikácii Krajiny sveta (1978, s. 20).

Tadžikistan. — SSJ (1968, s. 298) uvádza: *Tadžikistan, Tadžická sovietska socialistická republika, Tadžik, Tadžička, tadžický*. Pomenovanie *Tadžik* a *Tadžička* sú pomenovaniami príslušníkov národa, akými sú aj po-

menovania *Afganec* a *Afganka*. *Tadžikistan* je „krajina Tadžikov". Na rozdiel od názvu *Afganistan,* pri ktorom sa uvádza aj príd. meno *afganistanský,* pri názve *Tadžikistan* sa príd. meno odvodené od tohto názvu neuvádza, hoci je možné: *tadžikistanský.*

T u r k e s t a n. — Dnešné územie Strednej Ázie sa pred vznikom Turkménskej, Tadžickej, Uzbeckej, Kirgizskej a južnej časti Kazašskej sovietskej socialistickej republiky (1924—1925) nazývalo *Turkestan* (MZE ZSSR, 1978, s. 640). Toto pomenovanie sa predtým u nás bežne aj používalo, napr. *Písal o jej hrdinských činoch v T u r k e s t a n e* (M. Loskutov, Trinásta karavána, prel. K. Podolinský, Bratislava 1936, s. 30). — *A súčasne posielal do T u r k e s t a n u dôstojníkov s rozkazom rozdúchavať v púšti povstanie Turkmenov proti Rusom* (Loskutov, s. 31). Deriváty k názvu *Turkestan* (so zakončením *-stan*) nemáme doložené.

T u r k m e n i s t a n. — SSJ názov *Turkmenistan* nezaznamenáva, uvádza iba domáci názov *Turkménsko,* ďalej zaznamenáva staršiu podobu *Turkménia,* názov štátu *Turkménska sovietska socialistická republika* a meno príslušníka národa *Turkmén* s prechýlenou ženskou podobou *Turkménka* a s odvodeným príd. menom *turkménsky,* ktoré je aj v názve *Turkménska sovietska socialistická republika* (1968, s. 300). Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1978, s. 775) popri podobe *Turkménie* zaznamenáva podobu *Turkmenistán* (v češtine so zakončením *-stán),* neuvádza však derivát s príponou *-sko,* ako je to v SSJ *(Turkménsko).* Podobu *Turkmenistan* uvádza aj A. Polívková v cit. príspevku o derivátoch názvov tohto typu v češtine. S názvom *Turkmenistan* treba počítať aj v spisovnej slovenčine. Deriváty k názvu *Turkmenistan* nemáme doložené.

U z b e k i s t a n. — V SSJ (1968, s. 301) sa zaznamenáva heslo *Uzbekistan,* pri ktorom sa uvádza názov štátu *Uzbecká sovietska socialistická republika,* pomenovanie príslušníka národa *Uzbek* s prechýlenou ženskou formou *Uzbečka* a s príd. menom *uzbecký,* ktoré je aj v názve štátu. Neuvádza sa tu nijaký derivát, ktorý by patril k názvu *Uzbekistan.*

Prehľad, ktorý sme tu podali, ukazuje, že v spisovnej slovenčine sa vo väčšine prípadov na označenie niektorých krajín alebo území na ázijskom kontinente používajú názvy zakončené na *-stan.* Zriedkavejšie sa uplatňujú podoby zakončené na *-stán* a iba v jednom prípade máme doloženú podobu na *-sthán (Rádžasthán).* Takáto podoba je zrejme prevzatá z angličtiny, ktorá aj dnes je úradným jazykom v Indii (popri hindčine); pri iných názvoch sa tento moment neuplatnil.

Pri všetkých takýchto názvoch treba počítať s odvodenými príd. menami na *-ský,* napr. *Afganistan — afganistanský, Beludžistan — beludžistanský, Dagestan — dagestanský, Pakistan — pakistanský* atď. Obyvateľské mená

utvorené od názvov na *-stan* sa používajú iba v niektorých prípadoch, napr. *Pakistan — Pakistanec* s prechýlenou ženskou formou *Pakistanka*, *Radžastan — Radžastančan* (príp. aj *Radžastanec*) s prechýlenou ženskou formou *Radžastančanka*, resp. aj *Radžastanka*.

V spisovnej češtine sa používajú podoby na *-stan* alebo *-stán*, prevažuje však používanie foriem na *-stán*. V Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnosť (1978) sa zaznamenáva názov *Afghánistán* i *Afganistan* (s. 760), pri iných názvoch, pokiaľ sa uvádzajú, býva zakončenie *-stán*, napr. *Kazachstán* (s. 767), *Kurdistán* (s. 768), *Pákistán* (s. 771), *Tádžikistán* (s.. 775), *Turkmenistán* (s. 775), *Uzbekistán* (s. 776). V češtine teda úplne prevažujú podoby so zakončením *-stán*, kým zakončenie *-stan* je iba pri názve *Afganistan* (popri *Afghánistán*).

3. V tomto príspevku sme sa zaoberali podobou názvov niektorých krajín a území na ázijskom kontinente, ktoré v spisovnej slovenčine nemajú úplne jednotnú podobu. Ukázali sme, že v spisovnej slovenčine úplne prevažujú názvy zakončené na *-stan* na rozdiel od češtiny, kde sa ustálila spravidla podoba na *-stán*. Keďže ide o jeden typ názvov, bolo by vhodné používať v spisovnej slovenčine vo všetkých prípadoch podoby na *-stan*.

Literatúra

DVONČ, L.: Beludžský jazyk — beludžština. Slovenská reč, *31*, 1966, s. 187.

DVONČ, L.: Tvorenie obyvateľských mien v súčasnej spisovnej slovenčine. Slavica Slovaca, *10*, 1975, s. 45—52.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 944 s.

Krajiny sveta. Prel. M. Ďurčoková-Holubová a kol. Red. Z. Mocko. 1. vyd. Bratislava, Pravda 1978. 888 s.

Malá encyklopédia zemepisu sveta. Autori poľ. originálu: J. Szaflarski a kol. Prel. J. Činčura a kol. Red. slov. vyd. P. Mariot. 1. vyd. Bratislava, Obzor 1976. 560 s.

Malá zemepisná encyklopédia ZSSR. Autori: O. Bašovský a kol. Red. O. Bašovský. 1. vyd. Bratislava, Obzor 1977. 856 s.

POLÍVKOVÁ, A.: K tvoření přídavných jmen a obyvatelských jmen od názvů zemí a území zakončených na *-stán*//*-stan*. Naše řeč, *63*, 1980, s. 223—224.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. 1. vyd. Martin, Matica slovenská 1940. 484 s.

Slovník slovenského jazyka. Zv. 6. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 336 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec — F. Daneš. 1. vyd. Praha, Academia 1978. 800 s.

Zoznam štátov a krajín sveta. (Vžité slovenské a úradné názvy.) Sprac. M. Hajčíková. 1. vyd. Bratislava, Slovenský úrad geodézie a kartografie 1974. 44 s.

Ferdinand Buffa

SLOVÁ S VIAZANÝM SLOVOTVORNÝM ZÁKLADOM V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

1. Pri mapovaní slovotvorných javov pre Atlas slovenského jazyka III (v tlači) sme sa stretli aj s prípadmi typu *slnko — slnce, lyžica — lyžka, dieťa — decko* a pod. Ide tu o to, že v istých slovenských nárečiach sa používa napríklad forma *lyžica,* v iných podoba *lyžka,* čiže slová líšiace sa svojím zakončením *(lyž-ica — lyž-ka),* pričom ich prvá zložka, koreňová morféma (v našom prípade *lyž-*), je totožná. Táto ich spoločná časť sa však ako samostatné slovo nevyskytuje (podľa našich vedomostí nejestvuje v slovenských nárečiach nijaká podoba typu „lyža"), ale iba viazane s istým sufixom. Ak sa takýto jav vyskytuje v jednom jazykovom systéme, vtedy hovoríme o tzv. viazanom slovotvornom základe (porov. napr. spisovné *čapica — čiapka, kytica — kytka* a pod.).[1] Nazdávame sa, že o viazanom slovotvornom základe možno hovoriť aj v súhrne nárečí istého národného jazyka a teda aj v rámci slovenských nárečí, ktoré sú si zo slovotvorného hľadiska veľmi blízke. A tak nám prichodí slová tohto druhu hodnotiť dvojako: v rámci istého nárečia sú zo synchrónneho hľadiska slová typu *lyžica, slnko, dieťa* slovotvorne nečleniteľné, ale v celoslovenskom meradle, kde koexistujú podoby typu *lyžica — lyžka, slnko — slnce,* ide o slová so spoločným slovotvorným základom, ktorý sa ako samostatné slovo nevyskytuje, preto ho nazývame viazaným slovotvorným základom. Niektoré prípady tohto druhu majú systémový charakter (napr. viaceré slová na *-ica* a *-ka),* zväčša však ide o izolované jednotlivé názvy, a to z rozličných vecných okruhov i rozličného (t. j. domáceho i cudzieho) pôvodu. Pretože slovotvorný základ takýchto slov sa ako samostatná lexikálna jednotka nevyskytuje, nejde tu o plnohodnotné odvodené slová s istým slovotvorným významom. Sú to z dnešného hľadiska iba formálne (alebo historicky) odvodené slová, no v jednotlivých nárečiach rozlične, s rozličnými sufixmi, preto pokladáme za potrebné spomenúť ich aj v slovotvornej charakteristike našich nárečí najmä na dokreslenie ich dávnejšieho slovotvorného vývinu.

2.1. Najpozoruhodnejšia zo slov s viazaným slovotvorným základom je skupina názvov typu *veverica — veverka.* Sú to viaceré názvy zo zvieracej

[1] Pojem viazaného slovotvorného základu ako prvý v našej jazykovede použil J. Horecký v práci *Slovotvorná sústava slovenčiny* (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959), pravda, iba pre spisovnú slovenčinu.

oblasti: *veverica — veverka, prepelica — prepielka, lastovica,* častejšie *lastovička — lastovka, kačica — kačka,* ďalej názvy niektorých predmetov, ktoré používal človek: *lyžica — lyžka, čapica — čiapka, polica — pôlka.* Podobné paralely sú aj pri viacerých motivovaných slovách (teda s normálnym, nie viazaným slovotvorným základom) typu *pijavica — pijavka, jašterica — jašterka, jalovica — jalovka, dojnica — dojka, oslica — osielka, polovica — polovka, lavica — lávka, trstenica — trstienka, merica — mierka, bradavica — bradavka, nohavice — nohavky, družica — družka* a pod. Ide tu o celý rad analogicky utvorených dvojíc slov, z ktorých formy na *-ica* sú typické pre stredoslov. a západoslov. nárečia a podoby s *-ka* sú charakteristické pre východoslov. nárečia.[2] Je to teda dôležitý charakterizačný znak slovenských nárečí, a to najmä preto, že ide o pomerne starobylý jav (napr. varianty *lyžica — lyžka* sa predpokladajú už pre praslovančinu[3]). Pritom obidva sufixy, *-ica* i *-ka,* sú pôvodné a boli časté pri prechyľovaní *(jašterica — jašterka),* pri názvoch nositeľa vlastnosti *(jalovica — jalovka)* a pri deminutívach *(lavica — lávka).*

2.2. Ostatné nárečové slová s viazaným slovotvorným základom sú (historicky) odvodené rozličnými sufixmi. Sú to tiež názvy z oblasti prírody i bezprostredného okolia človeka. Najčastejšie sú mužského rodu, napr. *vrabec* (stredoslov.-západoslov.) — *vrabeľ* (východoslov.), *mravec* (stredoslov.-západoslov.) — *mravík* (Hont), *hrnec* (stredoslov.-západoslov.) — *harnek* (miestami východoslov.), *bocian* (prevažne celoslov.) — *bocek* (Zemplín), *puľak* („moriak", prevažne východoslov.) — *puľar* (Spiš). Pri uvedených názvoch je charakteristický pomerne častý výskyt sufixov, ktorými sa bežne tvoria deminutíva *(-ec, -ok/-eк, -ik).* Podobné názvy ženského a stredného rodu sú zriedkavejšie, napr. *slezina* (stredoslov. a západoslov.) — *slezeň* (Spiš), *ostina* (juhozáp. Slovensko) — *ôstica* (miestami stredoslov.), *kaplnka* (stredoslov.-západoslov.) — *kaplica,* častejšie *kaplička* (východoslov.), *slnko* (celoslov.) — *slnce* (miestami stredoslov.), *vajce* (celoslov.) — *vajko* (Liptov), *dieťa* (stredoslov.-západoslov.) — *decko* (východoslov.). Aj tuná sú časté názvy so sufixom, ktorý sa najčastejšie vyskytuje v deminutívach (*-ka,* pôvodne bol deminutívny aj sufix *-ica, -ko, -ce*).

2.3. Za slová s viazaným slovotvorným základom môžeme z celoslovenského hľadiska pokladať aj prípady, ako je východoslov. *krak, pňak* (porov. stredoslov. a západoslov. *ker, peň*), stredoslov. a západoslov. *čmelák, str-*

[2] Porov. BUFFA. F.: O niektorých slovách zakončených na *-ica* v slovenských nárečiach. In: Jazykovedné štúdie. 10. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969, s. 140 n.

[3] Porov. MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. 1. vyd. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957, s. 281.

nisko (porov. východoslov. *čmeľ* a juhostredoslov. *čmela*, gemer. *strn* a východoslov. *scereň*). Ide tu teda o také nárečové slová, ktorých odvodenosť je preukazná iba na pozadí paralelných neodvodených slov z iných nárečí. Aj tento typ (historicky) odvodených slov je známy vo všetkých našich nárečiach a týka sa slov z rozličných vecných okruhov. Sú to spravidla pomenovania rozšírené na veľkých zemepisných oblastiach. Je príznačné, že k niektorým z nich, známym na veľkej oblasti, sa bezsufixálna paralela vyskytuje iba na malom území alebo len miestami. Porov. napr. celoslov. *rýdzik*, kým *rydz* je iba miestami vo východoslov. nárečiach; podobne prevažuje forma *šašina*, resp. západoslov. *šášie*, kým *šaš* je iba v juhovýchodoslov. nárečiach. Podoba *škrupina* je v stredoslov. a západoslov. nárečiach, kým podoba *škrupa* je známa iba v sev. Šariši a v sev. Zemplíne. Slovo *kytka* (konopí) je veľmi časté, kým forma *kyta* sa vyskytuje iba miestami v západoslov. a stredoslov. nárečiach. V západoslov. a stredoslov. nárečiach prevláda *smidka*, kým *smida* je iba sporadicky v stredoslov. nárečiach. Všeobecne známy je aj názov *stehlík*, kým *šťigeľ* je iba vo vých. Šariši. Podobne popri veľmi rozšírenej forme *kocúr* podoba *kot* je iba v sev. Šariši. Proti všeobecne známym podobám *šaflík*, *lajblík* formy *šafeľ*, *lajbel* sa vyskytujú iba sporadicky. Sú síce aj opačné prípady, ale zriedkavejšie, napr. proti všeobecne známej podobe *zať* forma *zaťko* je iba v juhostredoslov. nárečiach; forma *vňať* je v stredoslov. a západoslov. nárečiach, kým *nacina* je iba v Šariši. Ako vidieť, aj pri takýchto názvoch prevládajú formy so sufixom, ktorým sa obyčajne tvoria deminutíva (typu *rýdzik*, *šaflík*, *kanec*, *kytka*, *smidka*), hromadné názvy (typu *šašina*, *nacina*) a iné (napr. *krak*, *čmelák*, *krtica*, *tekvica*, *strnisko*, *kocúr*).

Sem patria aj také prípady ako východoslov. základné názvy typu *onučka*, resp. spiš. *onucka*, *sležinka*, *novinky*, *smotanka*, *miska*, *fľaška*, *dlátko* proti názvom typu *onuca*, *slezina*, *noviny*, *smotana*, *misa*, *fľaša*, *dláto* v ostatných slovenských nárečiach. Opačné prípady, keď vo východoslov. nárečiach sa zachovali bezpríponové formy, sú zriedkavejšie. Príklady (prvé slovo je východoslov., druhé je stredoslov. a západoslov.): *šťerba — štrbina*, *parchi — prašina*, *kapra — karpina*, *ovoc — ovocina*, *ovocie*, *scereň — strnisko*, *šibeň — šibenica*. Uvedené prípady dobre ilustrujú to, aká bola v slovenských nárečiach živá tendencia po odvodenosti, ako aj neutralizácia významu mnohých odvodených slov. Pritom pre východoslov. nárečia sú typické neutralizované pôvodné deminutíva (typu *onucka*, *fľaška*), v stredoslov. a západoslov. nárečiach sú častejšie slová so všeobecným sufixom *-ina* (typu *štrbina*, *prašina*).

3. V slovenských nárečiach ako celku, teda v ich makrosystéme, je pomerne hodne takýchto slov s tým istým významom, ktoré majú spoločný

slovotvorný základ, ale sa líšia sufixmi. (Na takomto materiáli je založená slovotvorná diferenciácia slovenských nárečí.) Medzi takýmito slovami sú pomerne časté prípady s tzv. viazaným slovotvorným základom, t. j. takým, ktorý sa sám ako samostatná lexikálna jednotka nevyskytuje (vôbec alebo aspoň v tom istom nárečí). Tak napr. v daktorých nárečiach (najmä stredoslov.) je iba *lavica*, v iných iba *lávka*, takže tu — z celoslovenského hľadiska — môžeme hovoriť o slovách s viazaným slovotvorným základom, i keď z hľadiska jednotlivých nárečí sú to synchrónne slová slovotvorne už nečleniteľné. Ide teda o istú podmienenú viazanosť slovotvorných základov.[4]

Najčastejšie sú v nárečiach ako celku také odvodené názvy s viazaným slovotvorným základom, ktorých slovotvorný základ sa ako samostatné slovo nevyskytuje. Z nich sú najpočetnejšie zastúpené dvojice zakončené na *-ica, -ka* typu *veverica — veverka, lyžica — lyžka* a pod. Zriedkavejšie sú iné prípady typu *mravec — mravík, hrnec — harnek, ostina — ôstica, slnko — slnce* a iné. Často sú to slová (historicky) utvorené sufixom, ktorý je typický pre deminutíva. Obyčajne sú takéto podoby známe na väčších oblastiach, takže sú ich dôležitým charakterizačným znakom.

Z celoslovenského hľadiska za odvodeniny s viazaným slovotvorným základom možno pokladať aj také prípady, ku ktorým sa príslušné slovotvorné základy ako samostatné slová vyskytujú iba v iných nárečiach. Sú to prípady typu *smidka — smida, kytka — kyta, lajblík — lajbel* a pod. Takéto slová s viazaným slovotvorným základom sa spravidla vyskytujú na väčšej oblasti, kým ich paralelné holé slovotvorné základy sú viazané na malé územie. Pre charakteristiku a členenie slovenských nárečí sú dôležité najmä pôvodné, dnes už neutralizované východoslov. deminutíva typu *onucka*. Pre stredoslov. a západoslov. nárečia sú typické formy typu *štrbina*.

Dana Slančová

PRÍSPEVOK K LEXIKÁLNEJ CHARAKTERISTIKE ESEJE

Viaceré charakteristiky eseje sa zhodujú v tom, že esej je žáner, ktorého základom je oscilácia medzi dvojakým poznávaním objektívnej reality: nocionálnym, vlastným vede, resp. odbornému štýlu, a emocionálnym, vlastným umeniu, resp. umeleckému štýlu, pričom nocionálne je predovšetkým základné poznanie, téma, obsah a emocionálno-expresívne je jeho stvár-

[4] Uvedomujeme si, že termínu viazaný základ dávame v článku širší význam. Vhodnejšie by azda bolo (najmä pre typ fľaška) utvoriť nové, priliehavejšie označenie.

nenie (porov. najmä Mistrík, 1974, 1975 — tam aj ďalšie definície). Za primárnu funkciu eseje sa pokladá „poskytovať poznanie a štylizovať toto poznanie v estetickom poriadku" (Miko, 1975, s. 175).

Viacerí autori tiež uznávajú existenciu eseje ako žánru, teda uzavretého kontextového celku, a esejistického štýlu, akým sú písané a komponované eseje (porov. Mistrík, 1974, s. 321, 1975, s. 88). Pri charakteristike prvého i druhého sa obidva termíny používajú viac-menej ako synonymá. Je to pochopiteľné, pretože esejistický štýl má v štruktúre štýlov spisovnej slovenčiny osobitné postavenie. Je to štýl komplexný, ktorý v sebe zahŕňa a vzhľadom na svoju vlastnú funkciu, vytvárajúc novú, svojskú kvalitu, aj prehodnocuje prvky náučného, umeleckého, publicistického a čiastočne rečníckeho štýlu,[1] a je to zároveň — na rozdiel od ostatných štýlov — štýl žánrovo nediferencovaný, realizujúci sa v celej komplexnosti, „totálne" iba v jedinom žánri, ktorým je esej (porov. Bagin, 1979), no zároveň poskytujúci svoje prostriedky aj ďalším žánrom iných štýlov. Medzi esejou a esejistickým štýlom existuje asymetrický vzťah; esej sa v podstate rovná esejistickému štýlu, no esejistický štýl sa nerovná eseji; ich vzájomná spätosť je však taká, že ak charakterizujeme esej, charakterizujeme aj esejistický štýl a naopak.

Esej teda predstavuje istý komunikát obsahujúci zložku racionálnu, estetickú a zložku zámerného, priameho pôsobenia na adresáta, pričom hlavne v závislosti od autora (výrazná prítomnosť subjektu je jedným z najzákladnejších znakov eseje) sa niektoré prvky môžu posilniť a charakter eseje sa potom posunie jedným z naznačených smerov. No azda ani pre jeden žáner nie je také nevyhnutné nájsť správnu proporciu, mieru využívania jednotlivých zložiek ako pre esej (ak má ostať esejou). To už závisí najmä od tvorivej individuality autora. Esej je teda žáner komunikačne veľmi náročný, a to z hľadiska tvorenia i percepcie, pretože si vyžaduje plné zapojenie intelektuálnych i emociálnych schopností expedienta i percipienta.

Z jazykových zložiek formujúcich esej sme sa sústredili na jeden z najvýraznejších ukazovateľov štýlovej príslušnosti — na lexiku. J. Mistrík (1974, s. 324—328) charakterizuje slovník eseje ako maximálne variabilný, exkluzívny a expresívny, pre ktorý je príznačná funkčná nedisciplinovanosť výrazu, zámerná voľnosť a rozmanitosť pri voľbe slova, teda maximálny stupeň entropie štýlovej vrstvy. V našom príspevku sa pokúsime doložiť i doplniť niektoré z týchto tvrdení exaktne získanými údajmi. Uvedomujeme si, že takto zistené poznatky nemôžu mať absolútnu platnosť, no

[1] Hoci za „čistý" štýl nemôžeme považovať ani jeden z interindividuálnych štýlov spisovnej slovenčiny, komplexnosť esejistického štýlu je inej kvality a oveľa výraznejšia ako pri iných štýloch.

predsa sa domnievame, že aspoň poukážu na niektoré základné tendencie výstavby skúmaného žánru.

Pri diagnostikovaní eseje sme vychádzali z údajov, získaných skúmaním horizontálneho (kontextového) usporiadania slov.[2] Skúmali sme distribúciu lexiky, výskyt okazionálnych a tematických slov, zisťovali sme index opakovania, tematickosti, exkvizitnosti, stereotypnosti, lexikálnu variabilnosť textu i bohatstvo slovníka (o spôsobe získavania jednotlivých hodnôt pozri Mistrík, 1969, s. 64—81, resp. 1977, s. 49—52) (tab. 1).

Distribúciu sme zisťovali ako pomer zriedkavých slov s frekvenciou menej ako 5 ($f_{5<}$) a častých slov s frekvenciou 5 a viac ako 5 ($f^{5\geq}$). Čím menej je v texte zriedkavých slov s nižšou frekvenciou, tým je text terminologicky vyhranenejší, presnejší. V eseji je to približne 90:10 (%), teda vysoká distribúcia zriedkavých slov, podobne ako v umeleckom štýle (Kostra 86,2:13,8; Mináč 85,2:15; Tajovský 82,5:17,5).[3] Distribúciu však možno určiť aj pomocou tangensovej vety. Čím je veľkosť zisteného uhla menšia, tým je slovná zásoba bohatšia. Uhol α je v eseji veľmi malý, približne 7° 20′.

Index opakovania (I_i), zisťovaný ako pomer slovnej zásoby a celého textu (langových a parolových slov), je v esejistickom texte veľmi malý — 3,025, blížiaci sa I_i poézie a publicistiky (I_i dialógu 6, umeleckej prózy 4,1, poézie 3,3, publicistiky 3,4 a náučnej prózy 7,5).

Stupeň lexikálnej príťažlivosti textu a bohatstvo tematiky môžeme určiť pomocou indexu exkvizitnosti, pútavosti (I_e), i dexu gravitnosti, tematickosti (I_g) a indexu stereotypnosti ($I^{\cdot}$. I_e určuje stupeň rozptylu slov s frekvenciou 1 a je vyšší v umeleckých textoch (v rozsahu 2—3), nižší v náučnom štýle (pod 1,0) — v eseji 5,4, I_g poukazuje na stupeň využívania tematických slov v texte, teda na priestor, ktorý text poskytuje exkluzívnym slovám (umelecký štýl pod 2,0, publicistický nad 3,0, esej 2,17) a $I_f^{=}$ stanovuje interval priemernej frekvencie opakovaných slov. V eseji má $I_f^{=}$ hodnotu 5,9, t. j. zhruba každé šieste slovo sa opakuje.

---

[2] Pracovali sme so slovnou zásobou kompletných textov rozličnej tematiky: A. Matuška, Štúrovci, V. Mináč, Dúchanie do pahrieb, M. Rúfus, Trpká chvála života, Š. Žáry, Cestovateľ na pavúčej sline s rozsahom N = 37 440 parolových slov (Matuška 3230, Mináč 27 553, Rúfus 2397 a Žáry 1860). Za parolové slovo sme pokladali nielen fyzickú jednotku medzi dvoma medzerami, ale aj zložené, resp. zvratné slovesné tvary. Pri excerpovaní a hodnotení sme sa v podstate pridržiavali zásad uvedených vo Frekvencii slov v slovenčine (Mistrík, 1969, s. 36—38). Citáty sme do súboru započítavali len vtedy, keď neboli osobitne graficky vyznačené.

[3] Tieto i ďalšie údaje, s ktorými porovnávame naše výsledky, preberáme zo zistení J. Mistríka (1969, s. 64—81, resp. 1977, s. 49—52), pričom vždy porovnávame aspoň približne rovnako veľké súbory.

Percentuálny výskyt okazionálnych slov (prediktabilnosť textu P) naznačuje stupeň dynamickosti, príťažlivosti, čitateľskej náročnosti; čím je hodnota P nižšia, tým je text jazykovo pestrejší a na vnímanie náročnejší. P eseje je 72,98, publicistiky 83,5, umeleckého štýlu 82—90, náučného štýlu až 96,7.

Extenzita slovníka (I_{ext}), resp. lexikálna variabilnosť textu (V) indikuje šírku lexiky, rôznosť výrazu, lexikálnu hutnosť. Tu sme však nemali možnosť objektívneho porovnania, preto tieto údaje uvádzame iba orientačne. V je vo všetkých prípadoch nad 50 % a I_{ext} je tiež pomerne vysoký — 7,57.

Predstavu o bohatstve slovníka pomáha zistiť i Guiraudov vzorec pre výpočet bohatstva slovníka (R); P. Guiraud určuje základnú konštantu 20,5, údaje väčšie ako konštanta poukazujú na bohatší slovník, údaje menšie na chudobnejší (esej 23,5, publicistika 47, umelecký štýl 22,4, resp. 29, náučný štýl 14,8).

Takto získané hodnoty sme doplnili údajmi o komplexnej charakteristike slovníka podľa metódy M. Těšitelovej (1974) (tab. 2).

Podľa tejto metódy sa slovník charakterizuje pomocou údajov o opakovaní (R), rozptýlení (D) a koncentrácii (K) lexiky (v percentách). R eseje má priemernú hodnotu 53,82, t. j. v priemere sa jedno slovo opakuje len dvakrát, čo signalizuje bohatú, variabilnú lexiku. Pre tzv. bohatstvo slovníka má najväčší význam údaj D. Ide o výskyt plnovýznamových slov s frekvenciou 1—10. Čím je relatívne percento týchto slov v texte vyššie, tým je slovník bohatší, má väčší „rozsah", t. j. väčší počet rôznych slov (Těšitelová, 1974, s. 71). Tieto slová v textoch umeleckého štýlu pokrývajú viac ako 90 % textu; v eseji 91,47 %. Uvedená hodnota sa dopĺňa údajom o koncentrácii slovníka, ktorá predstavuje relatívne percento jednotiek s najvyššou a vyššou frekvenciou — približne prvých 10 slov frekvenčného slovníka; čím je ich podiel na výstavbe textu menší, tým je koncentrácia slovníka voľnejšia a slovník bohatší (K eseje = 20,3 %).

Všetky zistené hodnoty potvrdzujú tézu o bohatstve slovníka, vysokej lexikálnej variabilnosti, exkluzívnosti, subjektívnosti a vysokej štylizovanosti esejistického textu, stojaceho tak veľmi blízko k textom umeleckého štýlu, a to k poézii i k próze.

Pomocnými štylistickými indikátormi textu sú aj údaje o výskyte štylisticky príznakových slov, o zastúpení motivovaných slov a o dĺžke slova.

---

[4] Uvedomujeme si, že striktné rozdelenie štylisticky príznakových slov je vzhľadom na situáciu a kontext, v ktorom sa slová používajú, prakticky neuskutočniteľné; predsa však takto získané údaje charakterizujú text aspoň orientačne. Pri hodnotení textu sme postupovali podľa zásady, že nijaké slovo sa nezapočítava dvakrát. Ak došlo v jednom slove ku kumulácii štylistických hodnôt, priradili sme ho k tej skupine,

Štylisticky príznaková lexika (tab. 3)[4] zaberá v eseji (okrem slov označených x) asi 11,5 %. Podľa pracovne určeného indexu opakovania štylisticky príznakových slov, ktorý sme vypočítali podľa vzťahu $I_s = \frac{N}{N_s}$, kde N je rozsah textu a N_s počet štylisticky príznakových slov, je priemerne každé dvadsiate slovo štylisticky príznakové (I_s eseje je 19,25; Žáry 13,2, Rúfus 21, Matuška 19,7,Ináč 23,1). Charakteristické je najmä vysoké percento knižných slov domáceho, ale najmä cudzieho pôvodu. Tieto, ako aj v poradí ďalšie slová — propriá, termíny, lexikálne citáty rozličnej proveniencie (najviac latinské, francúzske, maďarské a nemecké — aj v pôvode citátov sa značne odráža autorova orientácia) charakterizujú esej ako písomný útvar blízky kontextovým žánrom náučného a analytickým žánrom publicistického štýlu. Príznakové je najmä využitie proprií ako presného označenia konkrétnych osôb, resp. vecí, k čomu sa pripája i využitie číslovíek vyjadrených číslicou. To všetko zvyšuje konkrétnosť, nocionálnosť, odbornosť eseje. Ak teda pokladáme propriá, termíny, resp. číslovky a letopočty vyjadrené číslicami za príznak nocionálnosti textu a expresívne slová rozličného typu za príznak posilňujúci tendenciu k lexikálnej pestrosti a expresívnosti textu, teda svojím spôsobom k umeleckému štýlu, ukazuje aj vzájomný pomer 4,5:3,7 v prospech nocionálnych slov (ak pravda nepočítame knižné slová, ktoré majú pri jemnejšej analýze rozličnú hodnotu) na vnútorné napätie eseje medzi exaktnosťou a expresívnosťou. Prevaha lexiky v prospech nocionálnosti (najmä ak berieme do úvahy 90 % štylisticky neutrálnej lexiky) umožňuje udržať eseji charakter odborného textu, pretože „esej je v podstate žáner, ktorý plní funkciu v rámci vedeckého poznania a dorozumenia. Je to vedecký žáner a jeho ciele sú náukové“ (Miko, 1975, s. 174); prevaha expresívnosti v tejto zložke lexiky vedie často k nefunkčnej ornamentálnosti. A ak vnútorné zákonitosti usporiadania eseje jednoznačne poukazujú na výlučnosť slovníka, potom je „úsilie“ po nocionálnosti v najnápadnejšej časti lexiky zákonitým pôsobením „úsilia“ po vnútornej rovnováhe a udržaní žánru.

Základ každého textu tvoria slová z jadra slovnej zásoby, ktoré sú väčšinou nemotivované; priemerný výskyt slovotvorne motivovaných slov je vyšší v tých štýlových oblastiach, v ktorých „sa aktivizuje „najmladšia“, najaktuálnejšia, zväčša nedávno utvorená vrstva slovnej zásoby“ (Furdík, 1978, s. 109), teda najmä v publicistike a v náučnom štýle, kde je vysoké percento výskytu termínov, vyžadujúcich významovú priezračnosť, a vy-

ktorej znaky boli vzhľadom na kontext najpregnantnejšie. Do tabuľky sme zaradili aj také slová, ktoré nepatria do ani jednej skupiny štylisticky príznakových slov, ale vyčleňujú sa z neutrálnej slovnej zásoby a zároveň pomáhajú určovať charakter textu (v tabuľke označené x).

Tabuľka 1

Autor	$f_{5\geq} : f_{5<}$ (%)	α	I_i	I_e	I_g	I_f	P(%)	I_{ext}	V(%)	R
Žáry	3,60:96,62	3°30′	1,69	9,50	2,29	3,59	52,42	11,78	80,75	26,28
Rúfus	10,90:89,09	5°40′	2,72	4,97	2,36	5,34	75,14	7,34	67,72	18,82
Matuška	8,95:91,05	8°20′	2,83	4,84	2,21	5,85	75,79	7,06	68,60	20,59
Mináč	15,39:84,55	10°20′	4,86	2,28	1,82	8,68	88,58	4,12	55,52	28,30
Esej	10,61:90,33	7°20′	3,025	5,40	2,17	5,88	72,98	7,57	50 >	23,50

Tabuľka 2

Autor	R (%)	D (%)	K (%)
Žáry	73,60	93,60	16,90
Rúfus	46,20	88,80	21,60
Matuška	44,10	91,40	23,40
Mináč	25,70	92,10	19,30
Esej	53,82	91,47	20,30

soký index opakovania. V štylisticky diferencovaných textoch sa prejavuje základná tendencia stúpajúceho výskytu motivovaných slov smerom od hovorového cez umelecký a publicistický štýl k náučnému štýlu (porov. Furdík, 1978, s. 110). Motivované slová tvoria v eseji 29,5 % textu (54,6 % slovníka). Esej sa tak pohybuje medzi umeleckou prózou a publicistikou, resp. náučnou prózou, pričom percentuálnym pomerom sa najviac približuje umeleckej próze (dialóg 17,74 %, poézia 21,13 %, umelecká próza 27,8 %, publicistika 35,2 %, náučná próza 37,45 % — Furdík, 1978, s. 110).

Štylistická zaradenosť textu sa dá orientačne určiť aj podľa niektorých fyzikálnych vlastností jazykových jednotiek, napr. podľa dĺžky slova (porov. Mistrík, 1966, 1977). Kratšie slová charakterizujú text pojmovo menej náročný, expresívnejší a zároveň vytvárajú potenciálnu tendenciu k jeho rytmizácii, dlhšie slová (väčšinou motivované) sú naopak charakteristické pre náučný štýl s vysokým percentom odborných termínov.

Priemerná dĺžka slova v eseji je 2,3 slabiky (tab. 4), teda taká, ako je teoretický priemer slabikovej dĺžky slova v slovenčine vôbec (Mistrík, 1977, s. 55). Zreteľnejšie sa postavenie esejistického štýlu z tohto hľadiska pre-

Tabuľka 3

Typ štylisticky príznakového slova	Poradie (%)									
	Esej		Žáry		Rúfus		Matuška		Mináč	
Knižné domáce / cudzie	1	6,86 0,93 5,93	1	6,10 0,63 5,47	1	6,69 0,90 5,79	1	8,59 1,75 6,84	2	6,09 0,46 5,63
Propriá*	2	3,41	2	3,01	5	0,45	2	2,28	1	7,90
Termíny	3	0,91	3	1,55	5	0,45	3	0,88	8	0,76
Hovorové	4	0,90	3	1,55	4	0,57	8	0,70	3	1,30
Lex. citáty*	5	0,68	4	0,91	6	0,23	6	0,35	4	1,25
Deminutíva	6	0,61	7	0,36	2	0,90	6	0,35	7	0,85
Pejoratíva	7	0,52	6	0,46	3	0,68	—	—	6	0,93
Archaizmy	7	0,52	7	0,36	7	0,11	5	0,44	5	1,15
Poetizmy	8	0,44	5	0,54	6	0,23	4	0,70	11	0,30
Iné expresíva	9	0,18	5	0,54	7	0,11	—	—	15	0,09
Číslovky*	10	0,12	—	—	—	—	—	—	10	0,40
Neologizmy	11	0,11	8	0,09	—	—	—	—	15	0,09
Historizmy	12	0,10	—	—	—	—	—	—	9	0,46
Vulgarizmy	13	0,08	—	—	—	—	9	0,09	13	0,25
Familiárne	14	0,07	—	—	—	—	—	—	12	0,28
Dialektizmy	15	0,06	8	0,09	—	—	—	—	14	0,16
Letopočty*	16	0,04	—	—	—	—	—	—	14	0,16
Biblizmy	17	0,03	—	—	—	—	9	0,09	16	0,06
Skratky*	18	0,02	—	—	—	—	—	—	17	0,02
Kancelarizmy	19	0,01	—	—	—	—	—	—	17	0,02
Augmentatíva	19	0,01	—	—	—	—	—	—	16	0,06
Exotizmy	20	0,005	—	—	—	—	—	—	17	0,02
Štylisticky príznaková lexika	11,48		11,68		9,77		11,58		12,90	

javí v porovnaní s ukazovateľmi pre umelecký a náučný štýl (porov. Mistrík, 1966, s. 119 a 1977, s. 55—56). Esejistický štýl stojí zreteľne medzi umeleckým a náučným štýlom s miernym príklonom k náučnému štýlu, zároveň však vyšší pomer menejslabičných (jedno- a dvojslabičných) slov oproti viacslabičným slovám približuje esejistický text k umeleckému štýlu.

Tabuľka 4

Autor Štýl	Slabičnosť (%)								Priemerná dĺžka slova v slabikách
	1-sl.	2-sl.	3-sl.	4-sl.	5-sl.	6-sl.	7-sl.	8-sl.	
Žáry	28,57	30,58	22,54	12,64	4,34	1,22	0,11	—	2,4
Rúfus	34,13	32,26	19,56	9,47	3,31	1,06	0,20	—	2,2
Matuška	36,70	28,26	20,35	10,84	2,88	0,74	0,18	0,03	2,2
Mináč	29,57	31,93	23,70	10,38	3,52	0,75	0,12	0,01	2,3
Esej	32,24	30,75	21,53	10,83	3,51	0,94	0,15	0,01	2,3
Umelecký	37,50	37	16,50	6,50	1,50	—	—	—	—
Náučný	28	28	23	14	4,60	1,30	—	—	—

Na záver môžeme konštatovať, že napätie medzi umeleckým a náučným prvkom sa premieta aj do lexiky eseje, a to tak, že v oblasti pomenovania si esej zachováva nocionálny charakter a v oblasti usporiadania prejavuje výraznú tendenciu k expresivizácii, exkluzívnosti a variabilite so zreteľným úsilím po pútavosti. Tieto zistenia si však nevyhnutne vyžadujú doplnenie ďalšími údajmi z iných jazykových rovín i konfrontáciu s príbuznými žánrami.

Literatúra

BAGIN, A.: Literárne etudy. 1. vyd. Bratislava, Smena 1979, s. 166—178.

FURDÍK, J.: Slovotvorná motivovanosť slovnej zásoby v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. Prednášky letného seminára slovenského jazyka a kultúry. 7. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1978, s. 105—115.

MIKO, F.: Alexander Matuška a slovenská štylistika. In: Studia Academica Slovaca. Prednášky letného seminára slovenského jazyka a kultúry. 4. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1975, s. 168—178.

MISTRÍK, J.: Dĺžka slova a štylistická štruktúra textu. Jazykovedný časopis, 17, 1966, s. 113—120.

MISTRÍK, J.: Frekvencia slov v slovenčine. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1969. 728 s.

MISTRÍK, J.: Esejistický štýl. Slovenská reč, *39*, 1974, s. 321—331.

MISTRÍK, J.: Žánre vecnej literatúry. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 216 s.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 456 s.

TĚŠITELOVÁ, M.: Otázky lexikální statistiky. 1. vyd. Praha, Academia 1974. 292 s.

Emil Tvrdoň

VÝSKUM PREDBERNOLÁKOVSKEJ SLOVENČINY V 90. ROKOCH 19. STOROČIA

Otázky slovenčiny pred Bernolákovým vystúpením riešil u nás ako prvý J Kohuth[1], člen osvaldovskej skupiny, ktorú okrem F. R. Osvalda tvorili títo jej čelní predstavitelia: F. Šujanský, T. Milkin (Ján Donoval), M. Hojič a A. Kmeť. Svoje práce uverejňovali predovšetkým v Literárnych listoch (1891—1900) a v almanachu Tovaryšstvo (I — 1893, II — 1895, III — 1900), ale aj v iných slovenských časopisoch a novinách (Slovenské pohľady, Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Národnie noviny). Jednou z najdôležitejších úloh, ktoré si osvaldovci určili, bolo osvetliť dejiny slovenčiny, najmä Bernolákovej, čo súviselo s ohlasom slovenskej verejnosti na spôsob spracovania tejto problematiky J. Vlčkom v 1. vydaní jeho Dejín literatúry slovenskej (1889 a 1890). Spomedzi osvaldovcov sa podujal na túto úlohu najlepšie pripravený J. Kohuth.[2] Ba čo viac, J. Kohuth sa pustil do rozsiahlych výskumov predbernolákovskej slovenčiny, lebo si uvedomil, že bez usilovného vyhľadávania a konzervovania starých slovenských rukopisov a tlačených kníh a ich podrobného výskumu nebude možné zostaviť „spravodlive, verne a dôkladne" dejiny slovenskej literatúry. Kohuthovo zacielenie sa na históriu slovenského jazyka teda nepochybne vyvieralo z jeho literárnovednej orientácie, hoci nemožno úplne vylúčiť ani vplyv Osvaldovho cieľavedomého programu bádania o otázkach slovenského jazyka, ktorý bol koncipovaný širšie a literárne požiadavky v ňom neboli prvou a jedinou, ale iba jednou zo základných zložiek.[3]

Potrebu zbierania starých slovenských rukopisov odôvodňuje J. Kohuth tak, že okrem násilného ničenia z neznalosti mnohé „po pôjdoch alebo komorách prachom a popolom pokryté čakajú na jasný deň spravodlivého ocenenia", a preto je potrebné zachrániť z nich aspoň to, čo sa ešte dá.[4]

---

[1] Jozef Kohuth sa narodil 1. marca 1828 v Ústí na Orave a zomrel 16. apríla 1900 v Dolnom Kubíne. Podstatná časť jeho literárnovednej činnosti zacielenej na dobu národného obrodenia spadá až do poslednej tretiny 19. storočia. Ako predstaviteľ Osvaldovej školy podporoval pokrokové tendencie v národnobuditeľskom programe F. R. Osvalda a svojimi úvahami uverejňovanými v Literárnych listoch, Tovaryšstve a inde veľmi prispel k objasneniu bernolákovskej literatúry a jazyka.

[2] Pozri o tom príspevok E. Tvrdoňa *Jozef Kohuth o jazykovednom diele Antona Bernoláka.* In: Acta Facultatis Pedagogicae Banská Bystrica. Spoločenské vedy 1. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 67—90.

[3] Bližšie o tom v rkp. kandidátskej dizertácie *Príspevok k dejinám slovenskej jazykovedy na rozhraní 19. a 20. storočia.* Bratislava, FF UK 1978, s. 14—57.

[4] Slovenské rukopisy. Literárne listy, 2, 1892, č. 2, s. 29—30.

Najväčší záujem prejavuje o rukopisný i tlačený materiál z bernolákovského a predbernolákovského obdobia, ktorý odporúča sústrediť na jedno miesto. Pri vlastnom výskume J. Kohuth žiada každý písaný a tlačený prejav podrobiť analýze z hľadiska tematického, časového a jazykového, teda všímať si popri literárnych a iných hodnotách prameňov aj ich jazyk. Ťažiskom jeho práce je štúdium konkrétnych problémov dejín jazyka.

Z jazykového hľadiska sú pozoruhodné Kohuthove poznámky o význame rukopisov a o príčinách ich väčšej hodnoty, než akú majú súčasne vydané tlačené texty. Zisťuje napr., že v literárnych pamiatkach sa slovenčilo viac v rukopisoch ako v tlači. Vysvetľuje to tak, že tlačená kniha prešla cez mnohé ruky cenzorov, korektorov, tlačiarov, a dodáva, že ešte aj ostatný sadzač mohol robiť niektoré zmeny podľa svojej ľubovôle. Dnes sa rovnako usudzuje, že obraz skutočného stavu slovenčiny poskytujú skôr rukopisné práce, kam nezasiahla tlačiarova ruka.[5]

Svoj výskum starých slovenských listín začal J. Kohuth jazykovým rozborom Funebrálu Trnavského z r. 1703, ktorý obsahuje päťdesiat kázní na dvesto stranách.[6] Autor je neznámy, ale J. Kohuth podľa poznámok, v ktorých sa uvádzajú názvy *Sebesini*, *Eperješini* a *Homonae*, predpokladá, že ide o pôsobiská neznámeho jezuitu. Čoskoro sa ukázalo, že autorom bol najpravdepodobnejšie františkán, lebo práve tieto tri názvy svedčia o miestach, kde mali svoje kláštory františkáni. Túto opravu uverejnil v Literárnych listoch S. M. Žilinský podľa vlastných výskumov v archívoch františkánskych kláštorov.[7] O jazyku Funebrála sa J. Kohuth vyslovuje takto: „Slovenčina populárna, plynná, za ktorú by sme sa ani teraz nezahanbili. České formy len tie užíva, ktoré sú menej odporné Slovákovi. Superlatív všade píše *naj* a nie *nej*, caninum *ř* nepotrebuje nikde, *ů* iba u slova Bůh; v prečastom používaní ‚*y*' nedrží už žiadnej reguly, zhusta potrebuje mäkčeň nad spoluhláskami na spôsob bernoláčtiny, tu i tu nachodia sa i dvojhlások stopy. [. . .] Zrejmo, že pôvodca slovensky myslel, cítil, mluvil, lež stojac pod vplyvom češtiny, netrúfal si dať ešte plnší a korektnejší výraz slovenčenia . . ." Potom uvádza slovakizmy: *národoch, prawigu, magu, wenducz, wssecky, v ňych, opússcža, opussczagu, len, widigu, milugu, gako dussu svogu, odwraca, nyu (ňu), o nieg, sczasliwe, ze zbrogu mnohú a slawu weliku.* V uverejnenom texte sú však aj ďalšie slovakizmy, ktoré unikli Kohuthovej pozornosti: *skutkami, nad milostyu, wssetko, swete* (neprítomnosť *ě*). A. Pražák omylom uvádza Trnavský funebrál z r. 1703 medzi tla-

[5] Porov. PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny. Zv. 1. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 51.
[6] Literárne listy, *2*, 1892, č. 1, s. 45.
[7] Literárne listy, *3*, 1893, č.. 4, s. 63.

čenými pamiatkami a jeho jazyk hodnotí ako češtinu bez *ř* a bez prehlásky.[8]

Ďalšou listinou, z ktorej J. Kohuth uverejňuje úryvky v Literárnych listoch, je fragment nazvaný Rukopis Veličanský asi z r. 1690—1709.[9] Usudzuje, že jeho autorom bol Matheus Hanzel, ktorý po Rákocziho vzburách stále úradoval v Mošovciach. Marginálne poznámky (Thur. 1708 — Thurocij 1702, 1706—1709) naznačujú, že by mohlo ísť o texty z Turca. Tomu nasvedčuje aj úryvok textu, osobné meno *Hrabovský* i poznámka s miestnym názvom *Blatnice (Blatnic).* Autorom musel byť vzdelaný človek, lebo spomína aténsku školu a dišputy, takže Kohuthov predpoklad o autorovi je veľmi pravdepodobný. Jazyk tejto pamiatky sa hodnotí takto: „A čo sa týka slovenčenia v samých kázňach, to je na tie časy non plus ultra. [. . .] Píše: *čo* i *czo, bol* i *bil, som* i *sem, sa* i *se* [. . .] Myslím, že terajší Turčania môžu s tou preddvestoročnou jezuitskou slovenčinou spokojní byť. Dodávam ešte, že autor rukopisu píše všade *i;* len omylom na pár miestach napísal *y.*" Z uverejnených ukážok možno zistiť neprítomnosť grafémy *ě (swadbe, wecz, čloweka)* a výskyt *dz (medzi, nachadza);* časté sú dvojhlásky *(berie, osuob, nagmenssia).* Z tvaroslovných znakov, ktoré uvádza J. Kohuth v príkladoch, je charakteristická slovenská prípona dat. pl. *-om (delnikom),* ak. pl. *-ou (delnikou),* inštr. sg. *-ou (medzi sebou).* Ďalšie slovakizmy v listine sú tieto: *magu, utrhugu, zawolag, dag, nazarmucuge, nenachadza, dnessneg, zadneg; sweg, teyto; len; nagsčasliwegssi.*

Ako vyplýva z Kohuthových poznámok, v pongrácovskej biblii sa nachádzajú rukopisné značky a zápisy Žigmunda (Sigismond, Šigmód) Pankráca a jeho potomkov v silne slovenčiacej češtine z rokov 1558—1638, z ktorých vybral len niekoľko ukážok.[10] J. Kohuth zistil tieto slovakizmy: *meno, Brata, rociech, wšecky; opet, w pamety; Rafaga, potomkow, wekow, otca, Pangraca, Andraša; w dobreg, mogu, wzalho* (vzal ho), *wo dwuch, buď; najmladšiho.* Pravda, popri podobe *meno* je i podoba *gmeno,* popri *Brata* i *Bratra,* ako aj *Andraša* i *Mikulaše.* J. Kohuth si nevšíma pravopisnú stránku zápisov, napr. dvojaký zápis spojky *i (i — y)* a spoluhlások *c (c — cz), (s — sz), ž (z — ž).* Takéto prípady však komentuje na iných miestach.

Kohuthovo vyznačenie hláskoslovných, tvaroslovných a lexikálnych slovakizmov v rukopisných záznamoch pongrácovskej biblie je dôležité aj preto, že rozširuje ich dovtedy známy počet. Ešte r. 1922 napr. A. Pražák nachádza v týchto zápisoch iba tieto slovakizmy: *v dobrej pameti, s tehoto*

[8] Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu. Praha, 1922, s. 111.
[9] Literárne listy, *2,* 1892, č. 1, s. 46.
[10] Literárne listy, *4,* 1894, č. 2, s. 25—26.

sveta, sestru moju, a to napriek skutočnosti, že spomína aj Kohuthovu prácu.[11]

Ďalším rukopisom, z ktorého J. Kohuth uverejňuje a komentuje niekoľko úryvkov v Literárnych listoch, je prvá časť rukopisnej knihy z Horehronia napísaná v slovenčiacej češtine spred r. 1755.[12] Ide o neúplný výklad katechizmu. Uvedené úryvky naznačujú na ten čas typické slovakizačné tendencie: absencia *ě, au, ů, ř; lutosti;* gen. sg. *swedoma, welebneg, wojanskeg;* lok. sg. *ssednem (všednem);* inštr. sg. *wlasnu kopiju; kedbj (keďby).* Text nemáme k dispozícii, a tak nemôžeme posúdiť Kohuthovo tvrdenie, že je „všetko po slovensky krásne zreteľné v otázkach a odpovediach" a „chvála pre neho [t. j. autora], že natoľko ovládal slovenčinu". Ostáva faktom, a o tom nás presviedčajú aj Kohuthom uvedené úryvky, že ide o slovenčiacu češtinu s charakteristickými vokalickými, konsonantickými a morfologickými javmi.

V stati *Slovenské rukopisy v Spiši najdené*[13] uverejňuje dlhšie úryvky z dvoch rukopisných prác. Prvá z nich je slovenský preklad zdravovednej knihy *Pokog Tela t. g. O nemocech, které w lidskem tele swé obidlenj magu a o spúsobe takowých léčenj . . .,* z roku 1778, ktorý urobil Karol Pongrác v Ondrášovej pred r. 1783 a sám pridal niekoľko vlastných rád. J. Kohuth hodnotí najmä jazyk tohto dodatku, v ktorom podľa neho liptovská slovenčina spred sto rokov bola taká krásna a ohybná ako dnes, čo dokazuje aj nasledujúci úryvok:

„Twár krasnu, ruky pekné, telo čisté pusobja: wezmi bjelich fizoluw funt, bjeleho chleba striedki anebo žemle funt jednu dluhu mladu tekwicu skrajaj a wlož to wssetko do koziho sladkeho mljeka nechat w ňom pres noc; potom melunowích jader wezmi deset lotuw, breskinowich jader očistenich od kurki bjelich 6 lotou, jader borowich prespolnich pol funta, zetri to aneb každe zwlasstne skluč w kamenem mažjari drewenim klkem, k tomu wssemu pridaj jedno domaci holuba, zesekas je spolu s perim na drobne kuski, než drobne a jine wnitrnosti wihod, wssetki zwiš doložene kusy spolu zmíšaj, do kotlika nalej wodi a rozhoruč ju, tak potom toto wssetko do neho wrut a pretjahni tak jako jinu wuodku, tu palenu wodu schowaj, jestli se prwí kdo umiwat[. . .] jiste twar, ruky, ba y cele telo umiwané bude jak alabaster bile a jako zamat meke a mladistwe. To som skusil pri jednej dame 50 let maicej a kdibi ji zubi neboli chibeli, zdala (sa) bit pokut se nesmala, že jest 18 leta."

Obsahom druhej rukopisnej práce spišského pôvodu, ktorej autor je neznámy, sú kázne. Usporiadané sú v dvoch zväzkoch (325 a 350 strán) a po-

[11] Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu. Praha, 1922, s. 104.
[12] Literárne listy, *3,* 1893, č. 4, s. 61—63.
[13] Literárne listy, *4,* 1894, č. 5 a 6, s. 74—76.

chádzajú z r. 1760 a 1761. Aj tieto texty svedčia o slovenčiacich tendenciách: niet v nich grafémy *ů (Buch, hadum, čerwum)* ani *ř (Stworitel, Stworitele),* popri *ě (tělo)* je častejšie *e (na weky, swet, chtel).* Ďalšie slovakizmy *(dussa, nassa, gu, len, na obraz, wiceg)* dokazujú vplyv slovenského prostredia na autora rukopisu.

Napokon J. Kohuth publikuje aj silne slovenčiaci rukopisný text v Kralickej biblii farskej bibliotéky v Brezne so zápismi z r. 1653 a 1655.[14] Tento text nekomentuje a podčiarkuje iba slovakizmy *sa, podla,* hoci sa v ňom nachádzajú nielen slovakizmy typu *Dorotha z Nowskeg, za rocznich penezj, nowu sskrinu, obuw potrebnu, Katrussa, klobuk, ssiriczu,* ale aj stredoslovakizmy *(domaciho, domowiho, opliczka, tenkiho, jedna bielena, na staro, dwe kossole).* Navyše v zápisoch niet grafém *ě, ř, ů.*

Domnievame sa, že pri užšej spolupráci v oblasti jazykového výskumu slovenských historických listín mohli osvaldovci vykonať viac. Dokazujú to nielen Kohuthove príspevky, ale napr. aj Kačkov pravopisný a gramatický rozbor práce Slovenský „Judas der Ertz-Schelm", ktorý má na vtedajší čas vysokú interpretačnú úroveň.[15]

Kohuthov záujem o slovenský jazyk a najmä o jeho minulosť mal programový charakter. Spomenuli sme, že vyvieral zo záujmu o podrobnejšie a objektívnejšie zhodnotenie bernolákovského hnutia i Bernolákovho jazykovedného diela v rámci dejín slovenskej literatúry. Nie je teda nijako náhodné, že J. Kohuth aj vo svojich komplexných analýzach starých rukopisov venuje veľkú pozornosť práve ich jazyku, ktorý posudzuje z hľadiska frekvencie slovakizmov. Pretože svoje rozbory rukopisov uverejňuje takmer paralelne s článkami o jezuitskej slovenčine (všetky vyšli v rozmedzí rokov 1891—1899 v Literárnych listoch), je veľmi pravdepodobné, že boli organickou súčasťou Kohuthovho úsilia dokázať autentickosť slovenských textov od 18. stor. a silne slovenčiace tendencie v českých textoch zo Slovenska z obdobia pred 18. stor. Náš predpoklad by mohli potvrdzovať aj Kohuthove slová: „Nasledovne výrok Ign. Kaviaka (Viď prílohu 1890, 1.2): ‚Slováci vraj až po počiatok 18. stoletia písali jazykom českým' je docela mylný a načim ho tak opraviť . . ."[16] J. Kohuth chcel potvrdiť kontinuitu slovenského jazykového vývinu až po Bernoláka jednak výskumom rukopisných listín od polovice 16. stor. do polovice 18. stor., jednak výskumom tzv. jezuitskej slovenčiny v tlačených knihách jezuitov v Trnave a v Ko-

[14] Literárne listy, 7, 1897, č. 7, s. 89—90.
[15] Vyšiel v Literárnych listoch, 2, 1892, č. 6, s. 94—96. Úvod k článku napísal F. R. Osvald, ale inak celý citovaný príspevok je prácou J. Kačku. Riznerova Bibliografia pripisuje tento článok F. R. Osvaldovi.
[16] Literárne listy, *1,* 1891, č. 5, s. 65.

šiciach v 17.—18. stor. Termín „jezuitská slovenčina" vysvetľuje J. Kohuth tak, že všetky slovenské knihy od rozmanitých autorov vydávané v jezuitských tlačiarňach (v Trnave, ale aj inde, napr. v Košiciach) podliehali jednotnej cenzúre. Názor súčasnej slovenskej jazykovedy sa rozchádza s Kohuthovým úzkym chápaním tohto termínu.[17]

V zhode s dnešnými poznatkami J. Kohuth poznamenáva, že slovakizácia v rukopisných textoch sa najviac prejavuje v neliterárnych pamiatkach, v rodinných a hospodárskych zápisoch, v rozmanitých receptoch na lieky proti chorobám ľudí a zvierat a pod. J. Kohuth však rozširuje svoj záujem aj na rukopisné kázne a výklady katechizmu, ktoré chápe ako literárne pamiatky. Významná je tu skutočnosť, že nie iba pisárovo rodisko, pôsobisko a vzdelanie zohrávalo istú úlohu v slovenčení textov (praktické písomnosti boli písomnosťami v pravom zmysle slova — išlo o neuvedomovanú slovakizáciu). Rukopisné kázne a výklady katechizmu sa od prvých líšili najmä v tom, že boli často iba podkladom pre hovorený prejav — rátalo sa tu s konkrétnym a bezprostredným adresátom — poslucháčom. Takto vlastne intuitívne objavuje J. Kohuth ďalší dôležitý prameň slovenčiacich tendencií, v ktorom sa evidentne ukazuje nový prvok — funkčná slovakizácia písaného textu, hoci obmedzená iba na slovenskú katolícku verejnosť. Ďalej je pozoruhodné, že hoci J. Kohuth pri výskume rukopisov tematicky rozširuje svoj záujem popri rozmanitých administratívno-právnych, hospodárskych a domácich zápisoch aj na pastoračné spisy, vo výskume tlačených prác si všíma iba náboženské a kazateľské spisy.

Pregnantné a originálne je Kohuthovo zistenie, že v predbernolákovskom období sa objavuje v katolíckej tlači slovenčina tým rýdzejšia, čím sú pramene staršie. Ako dôkaz uvádza Ostrihomský rituál z r. 1625 a doslovné nové vydanie z r. 1682, ktoré porovnáva s neskoršími vydaniami z r. 1715 a 1772: „Na prímer: v rituáli z r. 1715 tlačeno ‚odriekam i odrikaš', ‚hriechov i hrichuw'; oproti v starších je stále a dôsledne forma ‚odriekať', ‚hriechow', ‚wiera'. V starších prichodia i znaky obmäkčujúce jako: mňe, vziať, ťeba, prekaziť, wstupiť a t. p., čo v agende z r. 1715 nenie; je tu viac čechizmov a r. 1772 v agende od Esterházyho vydanej ešte viac. Tu už dvojhlásky *ie, ia* chýbajú úplne, lebo zliali sa v české *i* ku pr. staršie ‚podla ustanovenia božieho' je tam takto: ‚podle ustanovenj Božjho', miesto staršieho ‚Buch, teba, tebe' je tam ‚Buh, tobe' a t. p."[18] J. Kohuth svoje zistenie nevysvetľuje, priblížil sa však k osvetleniu príčin tohto slovenčenia, keď cituje v preklade Pazmányho slová z úvodu k vydaniu z roku 1625: „. . . v nedostatku predošlých [vydania z r. 1560 a 1581, pozn. E. T.] dal som

[17] Pozri o tom PAULINY, E.: op. cit., s. 78.
[18] Literárne listy, *1*, 1891, č. 2, s. 18—19.

vytlačiť nový, držiac sa poriadku cirkve rímskej, len pri sobáši ponechal som daktoré obyčaje zvláštne Uhrom (genti hungaricae) od jejich pokresťanenia zachovávané."[19]

Aj cyklus článkov pod názvom *Jezuitská slovenčina v knižkách* napísal J. Kohuth ako odpoveď na Vlčkove Dejiny, v ktorých sa venovalo málo pozornosti predbernolákovskej literatúre. Pre hodnotenie jazyka tejto literatúry bol významný Kohuthov poznatok, že názov „trnavská literatúra", ktorý používal J. Vlček, nie je správny, pretože ide o autorov „zo všetkých strán Slovenska". J. Kohuth odmieta Vlčkov názor o slovenčiacej češtine a tvrdí, že ide o slovenský jazyk, ktorý nazýva jezuitskou slovenčinou.

Záver. J. Kohuth zistil, že v rukopisných textoch neliterárneho charakteru sa slovenčí viac ako v rukopisných literárnych dielach a odhalil aj funkčnú slovakizáciu textov v rukopisných pamiatkach pastoračného obsahu (kázne, výklady katechizmov). Originálny je jeho poznatok o väčšej miere slovenčenia v starších vydaniach Ostrihomského rituálu oproti neskorším vydaniam. Všetky tieto Kohuthove poznatky potvrdil aj súčasný slovenský jazykový výskum.

[19] Otázku zachovávania slovenčiny v starších vydaniach Ostrihomského rituálu z r. 1625 a 1682 na rozdiel od vydaní z r. 1715 a 1772 vyriešil E. Pauliny (1971, s. 21): „Táto zdanlivá protivývinová tendencia v slovenských formulách Ostrihomského rituálu sa vysvetlí najlepšie tak, že postupom času odpadol v neskorších vydaniach ohľad na starú tradíciu, podľa ktorej sa v týchto formulách používala slovenčina a jazyk textov sa pri nových vydaniach upravoval podľa bežnej jazykovej normy, ktorej základom bola čeština v rozličných stupňoch slovakizovaná."

Ján Kopina

LEXIKÁLNO-SÉMANTICKÁ DIFERENCIÁCIA ADJEKTÍV UTVORENÝCH OD ZVIERACÍCH SUBSTANTÍV

0. Výraznú skupinu medzi sekundárnymi prídavnými menami tvoria adjektíva, utvorené od pomenovaní zvierat a v obmedzenej miere aj od niektorých pomenovaní osôb a niektorých vecí príponami *-í, -ací* (porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 203): *kapor — kapří, ryba — rybací, obor — obří, smrek — smrečí* a pod. Termín živočíšne prídavné mená je novšieho dáta, popri ňom sa pre danú skupinu sekundárnych adjektív bežne používa aj označenie privlastňovacie prídavné mená druhové (Pauliny, Ružička, Štolc, 1968, s. 203). Pre úplnosť treba uviesť, že od zvieracích podstatných mien sa prídavné mená tvoria aj príponami *-ský, -ový, -ný, -ovitý (konský záprah, lipňový revír, rybné hospodárstvo, koňovité cicavce),* ako aj príponami privlastňovacích prídavných mien *-ov, -in: psova hlava, líškine detičky.* V našom príspevku si budeme všímať lexikálnosémantickú a z nej vyplývajúcu gramatickú stránku prídavných mien utvorených od zvieracích substantív príponami *-í, -ací,* t. j. od živočíšnych adjektív, a z ostatných adjektív utvorených od pomenovaní zvierat iba deriváty s formantmi *-ský, -ový,* ktoré majú rovnaký význam ako živočíšne adjektíva s príponami *-í, -ací: ovčie mlieko — kravské mlieko, ovčí kožuch — norkový kožuch.*

1. V jazykovej komunikácii vystupujú živočíšne adjektíva ako súčasť viacslovných všeobecných pomenovaní *(srnčia zver, baraní roh),* inokedy ako súčasť vlastných mien (*Capie plesá, Medvedí vrch*). Okrem bežného použitia v odbornom štýle využívajú sa aj v publicistických i umeleckých textoch, a to v priamom i v prenesenom význame (napr. *psí život*).

Človek žijúci v prírode často využíval popri označovaní reálií okolitého sveta niektorý z najnápadnejších príznakov živočíchov, a tak vznikali početné všeobecné obrazné pomenovania a popri nich aj príznaková skupina vlastných pomenovaní, v ktorých odvodený adjektívny komponent sa používa v konkrétnom, aktuálnom význame. Ide napospol o zemepisné názvy, v ktorých vzťah medzi formou a významom je motivovaný, a to o názvy útvarov členitostí zemského povrchu (horstiev, vrchov, ostrovov,

nížin), napr. *Kozí štít, Baranie sedlo, Medvedie ostrovy, Kačacia dolina;* názvy vodstiev (riek, plies, jazier, zátok), napr. *Svišťový potok, Žabie plesá, Sobie jazero, Žraločia zátoka* a názvy dedín: *Ovčie, Jastrabie nad Topľou, Srňacie.*

Určujúcim členom je živočíšne adjektívum aj vo všeobecných združených pomenovaniach s nepreneseným významom, napr. *rybí olej, včelí med,* kým v združených pomenovaniach s preneseným významom strácajú živočíšne adjektíva svoju lexikálnu samostatnosť: *kandík psí zub, ostrica zajačia, marinka psia, vlčia tma, kurie oko, zajačia pera* a pod. Na rozdiel od týchto združených pomenovaní terminologického charakteru vo frazeologizovaných združených pomenovaniach typu *slimačie tempo, medvedia služba, slepačí rozum, labutia pieseň* a i. živočíšne adjektíva sa uplatňujú v úlohe významovo kľúčového slova (Mlacek, 1977). Ako prostriedky aktualizácie sa využívajú v publicistickom, umeleckom a hovorovom štýle:

... v tomto prípade urobil A. Medvec hre aj P. Kadovi *medvediu* službu, keď mu zveril postavu Ing. Sliačana. (Pravda) — Na našich štadiónoch len *slimačím tempom* utvárajú oddiely pohodlie pre diváka. (Pravda) — Vašu dievku mi tu vyveďte! Tú *krkavčiu* matku! (Beňo)

2. Živočíšne adjektíva ako prídavné mená vôbec nepredstavujú z hľadiska slovnodruhového významu samostatné pomenovania, ich sémantika sa špecifikuje iba v spojení s nadradeným podstatným menom (porov. Furdík — Horecký — Ondrus, 1980, s. 20—21). Keď tvrdíme, že prídavné mená nemajú sémantickú samostatnosť, tak to značí, že nesamostatné sú aj ich tvary, ktoré, ako tvrdí F. Miko (1980), „sú prostým formálnym reflexom tvarov nadradených podstatných mien". Týka sa to tak tvarov akostných adjektív, ako aj tvarov sekundárnych prídavných mien, utvorených od podstatných mien. Inventár slovotvorných prostriedkov, ktorými sa tvoria prídavné mená od zvieracích substantív, je podmienený konkrétnym lexikálnym významom základového slova a slovotvorným významom, ktorý v zhode s J. Horeckým (1959) chápeme ako zovšeobecnenie formálnych a obsahových prvkov štruktúrnych zložiek slova — slovotvorného základu a slovotvorného formantu, vyplývajúce zo vzťahu vlastnosti označenej prídavným menom k entite pomenovanej podstatným menom (tab. s. 166).

Z tabuľky vyplýva, že od všetkých pomenovaní zvierat sa tvoria prídavné mená so slovotvorným významom príslušnosti, ale početne limitované deriváty so slovotvorným významom príslušnosti a slovotvorným významom pôvodu sa tvoria iba od pomenovaní domestikovaných, prípadne niektorých iných užitočných zvierat: *bocianie mláďa — ovčie mláďa, ovčí syr.* Relatívne väčšia dôležitosť domestikovaných zvierat pre život človeka sa odráža aj pri tvorení adjektív, a to v ich bohatších slovotvorných vý-

Pomenovania zvierat	Tvorenie derivátov s významom:							
	príslušnosti				pôvodu			
	-í	-ací	-ský	-ový	-í	-ací	-ský	-ový
žirafa	+	–	–	–	–	–	–	–
bocian	+	–	–	–	–	–	–	–
šteňa	–	+	–	–	–	–	–	–
ovca	+	–	–	–	+	–	–	–
hus	+	–	–	–	–	+	–	–
krava	–	–	+	–	–	–	+	–
norka	+	–	–	–	–	–	–	+
pstruh	–	–	–	+	–	–	–	–

znamoch a tým aj v pestrejšej variete slovotvorných prípon. Prídavné mená so slovotvorným významom príslušnosti vyjadrujúce vlastnosti veci, ktoré vyplývajú z ich vzťahu k základovým zvieracím substantívam, sa tvoria príponami *-í, -ací, -ský, -ový,* napr. *žirafie mláďa, bocianie hniezdo, šteňací brechot, ovčí pasienok, husie krídlo, kravský bachor, norčie mláďa, pstruhový potok.*

Deriváty s významom pôvodu, hoci sa tvoria tými istými príponami, pomenúvajú vlastnosti prostredníctvom odkazu na ich zvieraci pôvod, od ktorého sa odvodzujú, a možno ich opísať výrazom „zhotovený, príp. získaný z toho, čo je označené základovým substantívom": *ovčia vlna, husacia pečienka, kravské mlieko, norkový kožuch.* Načim sa pristaviť pri feminínach *norka, nutria,* pretože v SSJ II (s. 388, 401) sa uvádza k nim iba adjektívny tvar *-ový,* ktorý vylučuje možnosť odlíšiť slovotvorný význam príslušnosti od slovotvorného významu pôvodu: *norčie, nutrie mláďa — norkový, nutriový kožuch.* V excerpovanej literatúre sme našli k týmto substantívam popri adjektívnej forme *-ový* aj tvar na *-í:*

Výroba *nutriových* kožiek u nás by bola možná a výnosná, aj keby sa ich cena podstatne znížila. (Chov kožušinových zvierat, 1954) — Ak chceme fretke podstrčiť *norčie* mláďa, oddelíme ju na hodinu od jej mláďat a potom jej podstrčíme *norčie* mláďatá. (Chov kožušinových zvierat, 1954)

Okrem významu príslušnosti a pôvodu môžu živočíšne adjektíva v odbornom štýle vyjadrovať aj podobnosť (Horecký, 1971, s. 171). Uvedieme doklady:

Má suchú, často *šťučiu* hlavu na dlhšom, štíhlom a vzpriamene nesenom krku. (Atlas plemien hospodárskych zvierat, 1971) — Nepekné sú uši *myšacie* — malé, nízko nasadené, *zajačie* — dlhé, úzke... (Všeobecná zootechnika, 1967)

Pre odborný štýl je charakteristické aj nahradenie kongruentných živočíšnych adjektív s významom príslušnosti a významom pôvodu nezhodnými genitívnymi prívlastkami:

... zuby *krokodílov* sú zasadené v čeľustiach vo zvláštnych jamkách zvaných alveoly. (Zoológia II, 1966) — Mláďatá *ryby*, ktoré sa vyliahli z vajíčok ožiarených rádioaktívnymi lúčmi. (Príroda, 1973) — Kožka *nutrie* je veľmi cennou kožušinovou surovinou. (Základné otázky živočíšnej výroby, 1958)

3. Repertoár prípon, ktorými sa tvoria deriváty od živočíšnych podstatných mien s rovnakým slovotvorným významom, prezrádza rozmanitosť vzťahu medzi obsahovým a výrazovým plánom lexikálnej jednotky. Na jednom póle tohto vzťahu stojí symetria, keď jednému obsahu zodpovedá jedna forma, napr. *norčie mláďa* (význam príslušnosti) — *norkový kožuch* (význam pôvodu), a na druhom póle asymetria, keď ten istý tvar sa používa na vyjadrenie obidvoch významov, napr. *ovčie mláďa* (význam príslušnosti) — *ovčí kožuch* (význam pôvodu).

Samostatnú skupinu tvoria deriváty typu *rybí* — *rybací* so slovotvornými formantmi *-í*, *-ací* a typu *volí* — *volský* so slovotvornými formantmi *-í*, *-ský*. Príponou *-ací* sa tvoria adjektíva k pomenovaniam zvierat stredného rodu, napr. *teľací*, *šteňací*, *kozľací* a v obmedzenej miere aj k názvom ostatných rodov (Furdík — Horecký — Ondrus, 1980): *holubací*, *husací*, *mušací*. L. Dvonč (1979) na základe totožnosti významu pokladá prípony *-í* a *-ací* v širšom slova zmysle za varianty na rozdiel od J. Jacka (1977), ktorý prípony *-í*, *-ací* pri prídavných menách typu *srní* — *srňací* chápe ako dve samostatné prípony. V jazykových prejavoch naozaj pozorujeme, že prípony *-í*, *-ací* v tvaroch adjektív od zvieracích substantív sa vo všeobecnosti voľne obmieňajú, ale zároveň sa tu pri využívaní tvarov *-í*, *-ací* prejavuje tendencia odlíšiť slovotvorný význam príslušnosti od slovotvorného významu pôvodu osobitnými príponami *-í* a *-ací*:

Dospelé i larvy sú veľmi dravé, živia sa inými živočíchmi a narobia škody aj na *rybej* mladi. (Slovensko. Príroda, 1972) — ... po súhlase a spolupráci so Štátnou veterinárskou správou MPV2 — SSR sme na celom území Slovenska vykonali akciu vyplynovania *líščích* brlohov. (Poľovníctvo a rybárstvo, 1978) — Ulovená ryba sa využíva aj na iné účely než priamo na výživu (výroba *rybacej* múčky, ktorá je dôležitým krmivom). (Zemepis III, 1969) — Na *lišacej* kožušine hľadáme čo najplnšiu, bohatú pokrývku srsti, ktorá je rozložená rovnomerne na bokoch

i na bruchu. (Chov kožušinových zvierat, 1954) — ... vyhrali futbalový turnaj o cenu podniku, boli v jeseni aj s manželkami v Slovenskom Grobe na povestných *husacích* hodoch. (Pravda, 1980)

Odlišná situácia je pri derivátoch typu *volí — volský*. Medzi adjektívami na *-í* a na *-ský* utvorenými od substantíva *vôl* niet významového rozdielu, napr.:

Z veľkého *volského* rohu hučí i do uličky. (Rázus) — V ľavej ruke držal veľkú trúbu z *volieho* rohu ... (Ondrejov)

V súčasnej etape vývinu slovotvorby sa prípony *-í, -ský* v adjektívach typu *volí — volský* začínajú z hľadiska produktívnosti diferencovať. Ako produktívnejšia sa ukazuje prípona *-ský*, ktorá má oporu v systémových adjektívach na *-ský* od zvieracích substantív *(kravský, svinský)*. Preto v Príručke slovenského pravopisu pre školy (1973, s. 544) je pri podstatnom mene *vôl* zaznamenaný iba adjektívny tvar na *-ský*, hoci v SSJ V (s. 153) sa zachytávajú obidve podoby prídavných mien: *volí* i *volský*.

Celkove však možno povedať, že hoci sústava slovotvorných prípon adjektív od pomenovaní zvierat je ustálená, v normatívnych či výkladových slovníkoch nie sú zachytené adjektívne deriváty od všetkých zvieracích podstatných mien. Napríklad substantíva *šťuka, lipeň* sú zaradené do SSJ (IV, s. 462; II, s. 48) bez adjektívnych tvarov a pri substantíve *pstruh* sa v SSJ III (s. 659) uvádza iba tvar na *-ový*. Odborné i bežné vyjadrovanie si vynucuje tvorenie adjektív takmer od všetkých zvieracích podstatných mien, príp. vznik ďalších adjektív popri už jestvujúcich adjektívach, napr.:

Podobné nízke hodnoty výlovu poznáme z Oravskej priehrady; v r. 1955 až 1962, t. j. v období najväčšej *šťukovej* slávy tejto nádrže... (Poľovníctvo a rybárstvo, 1978) — Rybári sa často nazdávajú, že *lipňové* pásmo sa začína tam, kde je voda pre pstruha už príliš teplá. (Poľovníctvo a rybárstvo, 1978) — *Pstružie* plodíky chovajú umele v liahňach a neskôr ich kladú do potokov a riek. (Detská encyklopédia, 1970)

4. Z doterajších poznámok vychádza, že pri tvorení adjektív k zvieracím podstatným menám sa uplatňuje ako rozhodujúci typ slovotvornej motivácie, založenej na sémanticko-morfematickej korešpondencii slov. V obmedzenej miere pri posunutí významu (napr. *svinský chliev — svinské vtipy)* sa využíva pri tvorení nových lexikálnych jednotiek od zvieracích substantív sémantická motivácia, ktorá „sa prejavuje však iba na úrovni obsahu, nie je naznačená formálne" (Furdík, 1978).

5. Osobitnú pozornosť si zasluhuje problematika zaradenia adjektív utvorených od zvieracích podstatných mien. V doterajšej literatúre pri klasi-

fikácii adjektív od pomenovaní zvierat sa vychádza prevažne z formálnej stránky adjektív, ale nechýbajú ani pokusy spojiť výrazový a obsahový plán odvodenín. V MSJ (1966) sa deriváty na *-í, -ací* vyčleňujú ako živočíšne prídavné mená a deriváty na *-ský, -ový* od pomenovaní zvierat sa pripájajú k vzťahovým prídavným menám. Podobne sa postupuje v Príručke slovenského pravopisu pre školy (1973, s. 103): „Od daktorých zvieracích mien sa netvoria druhové privlastňovacie prídavné mená, napr. od mien *kôň, krava.* Nahrádzajú sa všeobecne vzťahovými prídavnými menami s príponou *-ský: kravský, -á, -é, konský, -á, -é.*"

Osobitný prístup k začleneniu adjektív na *-í, -ací* zaujímajú autori Slovenskej gramatiky (1968, s. 202—204), ktorí na základe ich významovej príbuznosti s privlastňovacími a rovnako aj vzťahovými adjektívami preberajú dané prídavné mená s tvarmi na *-í, -ací* medzi vzťahovými prídavnými menami, i keď terminologicky ich označujú ako privlastňovacie prídavné mená druhové. Vzťahové prídavné mená na *-ský* sa tu ďalej rozdeľujú podľa príslušnosti v úzkom zmysle slova od osobných privlastňovacích prídavných mien na *-ov* a *-in (otcovský, materinský)* a v širšom slova zmysle, ktoré sú utvorené od ostatných podstatných mien: *mužský, konský, hradská, ženský, mestský.*

Iný náhľad na zaradenie adjektív utvorených od zvieracích mien zastáva G. Horák (1962). Najsamprv konštatuje, že skupina tzv. druhovo privlastňovacích prídavných mien je formálne naznačená príponami *-í, -ací,* ale v niektorých prípadoch sa používa prípona *-ský (konský)* a celkom výnimočne aj prípona *-ový (bravčový),* a potom navrhuje zatriediť adjektíva na *-í, -ací (ovčí, teľací)* medzi vzťahové prídavné mená, nie medzi druhové privlastňovacie prídavné mená (pozri aj MSJ, 1966, s. 204), pretože „vyjadrujú kvalitu (vlastne istý súhrn kvalít) určovanej veci poukazom na jej vzťah k príslušnému druhu živočíchov".

V našej klasifikácii adjektív utvorených od pomenovaní zvierat sa zhodujeme s Horákovým výkladom v tom, že do skupiny živočíšnych adjektív zahrňujeme nielen prídavné mená na *-í, -ací,* ale aj príslušné adjektíva na *-ský, -ový.* Vychádzajúc z princípu jednoty obsahu a formy, jednoty významu a gramatického stvárnenia slova, rozdeľujeme druhové prídavné mená podľa spôsobu vyjadrenia vlastnosti na: a) privlastňovacie prídavné mená druhové so slovotvorným významom príslušnosti a so zámenným korelátom *čí, aký,* napr. *ovčie mláďa, kravský bachor, ovčí pasienok, pstruhový potok;* b) vzťahové prídavné mená druhové so slovotvorným významom pôvodu a zámenným korelátom *aký,* napr. *ovčí kožuch, husacia pečienka, kravské mlieko, norkový kožuch* (porov. Kopina, 1980).

Žiada sa ešte dodať, že príponami privlastňovacích prídavných mien

druhových *-í, -ací, -ský, -ový* sa vyjadruje vzťah príslušnosti k celému druhu, rodu, ale zároveň na rozdiel od vzťahových prídavných mien druhových typu *ovčí kožuch* možno adjektívami a príponami privlastňovacích prídavných mien *-in, -ov* vyjadrovať privlastňovanie nie celému rodu, ale indivíduu. Individuálne adjektíva od mien zvierat sa vyskytujú v rozprávkach a vôbec v expresívne štylizovaných prejavoch vo funkcii zosobňovania:

Sotva vykročila milá *žabina* kmotra z brány, tu smeti, čo bola si naviazala do ručníka, krásne zazvonia. (Dobšinský) — Ništ že lahodnejšá *slávičkova* húdba nebýva. (Hollý) — ... už scela obledlý mešec nad líščou kožou ako nos nad *moriakovým* zobákom visel. (Kalinčiak)

Adjektíva typu *rybí — rybací* ako druhové prídavné mená svojím významom inklinujú k privlastňovacím prídavným menám a vzťahové prídavné mená druhové k akostným prídavným menám:

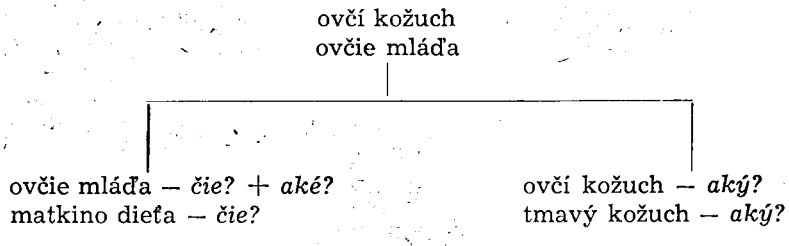

Naším rozdelením druhových adjektív na druhové prídavné mená privlastňovacie a druhové prídavné mená vzťahové sa odstráni protiklad medzi obsahovým a výrazovým plánom adjektív utvorených od pomenovaní zvierat oproti stavu v doterajších príručkách slovenčiny, v ktorých sa adjektívne komponenty združených pomenovaní *kozí, zajačí, ovčí* hodnotia ako živočíšne adjektíva, príp. ako privlastňovacie prídavné mená druhové a komponenty *kravský, norkový, pstruhový* ako vzťahové prídavné mená.

5. Záver. Slovná zásoba slovenčiny sa popri posúvaní významu slov, preberaní slov z cudzích jazykov a skladaní slov rozširuje najmä odvodzovaním, pričom prefixácia sa využíva prevažne pri tvorení slovies a sufixácia pri tvorení podstatných mien a prídavných mien. Pri tvorení adjektívnych derivátov od pomenovaní zvierat sa uplatňuje z hľadiska vzťahu medzi zvukovou a obsahovou stránkou slova typ slovotvornej motivácie a okrajovo aj typ sémantickej motivácie. Ukázali sme, že derivatológia ako jedna z lexikologických disciplín má hraničný charakter, pretože svojou problematikou sa dotýka morfológie, štylistiky a syntaxe. Vychádzajúc zo všeobecnej ne-

samostatnosti slovnodruhového významu pridavných mien, rozdelili sme druhové (živočíšne) adjektíva podľa spôsobu vyjadrenia vlastnosti, vyplývajúceho zo vzájomného vzťahu druhového adjektíva a substantíva na privlastňovacie prídavné mená druhové a vzťahové prídavné mená druhové.

Literatúra

DVONČ, L.: Skloňovanie podstatných mien vzoru vysvedčenie. Slovenská reč, *44*, 1979, s. 361—362.

FURDÍK, J. — HORECKÝ, J. — ONDRUS, P.: Súčasný slovenský jazyk. Lexikológia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 20—21, 119.

FURDÍK, J.: Slovotvorná motivovanosť slovnej zásoby v slovenčine. Studia Academica Slovaca. 7. Red. J. Mistrík, Bratislava, Alfa 1978, s. 105—106.

HORÁK, G.: K problému zaradenia živočíšnych prídavných mien. In: Acta Universitatis Carolinae. Philologica Slavica Pragensia IV. Praha, Univerzita Karlova 1962, s. 399—402.

HORECKÝ, J.: Slovotvorná sústava slovenčiny. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 22.

HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia I. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 171.

JACKO, J.: Skloňovanie miestnych názvov typu *Jasenie*. Slovenská reč, *42*, 1977, s. 235—236.

KOPINA, J.: Miesto živočíšnych adjektív medzi sekundárnymi prídavnými menami. Slovenská reč, *45*, 1980, s. 110—111.

MIKO, F.: Súčasná jazykoveda a možnosti modernizácie jazykového vyučovania. In: K modernizácii vyučovania slovenského jazyka. Red. N. Ihnátková a kol. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 55.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 39.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 201—204.

ORAVEC, J. — LACA, V.: Príručka slovenského pravopisu pre školy. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973, s. 103, s. 544.

PAULINY, E. — RUŽIČKA, J. — ŠTOLC, J.: Slovenská gramatika. 5. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 202—204.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

Vlado Uhlár

DVOJHLÁSKY A KODIFIKÁCIA

V 3. čísle Slovenskej reči, *45*, 1980, s. 174—177, F. Sabol uverejnil článok s názvom *O fungovaní slovenských dvojhlások*. Bol zaradený do rubriky Diskusie. Okrem iného obsahuje aj jeho návrhy na úpravu pravopisu dôslednejším uplatnením spojenia *i* + *o* (dvojhlásky *io*) najmä v prevzatých slovách, propriách z ruštiny (*Fiodor, Piotr, Semion, matrioška, Vasiov*

a pod.). V týchto prípadoch jeho návrhy rozvíjajú známe zásady uplatňované v Pravidlách slovenského pravopisu.

Pozastavujeme sa však na prípadoch, v ktorých autor tieto pravidlá rozširuje aj na oblasť morfológie jednej skupiny prídavných mien. Do pochybnosti uvádza lokál muž. a str. rodu a inštrumentál žen. rodu pri vzore cudzí, kde sa podľa neho ustálili a potom kodifikovali iba podoby s príponami *-om* a *-ou* (v zhode s príslušnými tvarmi tvrdého vzoru pekný). F. Sabol nechce uvádzať do pochybnosti tvary *o cudzom — s cudzou, o treťom — s treťou, o staršom — so staršou,* ale sa pozastavuje pri obdobných tvaroch zvieracích prídavných mien (a niektorých iných) vzoru *páví, -ia, -ie,* kde sa podľa názoru F. Sabola znemožnilo pravidelné dĺženie týchto prípon, hoci sa *i*-ové tvary pri nich pociťujú ako veľmi živé. Je však prinajmenej nepochopiteľné, ak na podopretie svojho návrhu uvádza iba jeden príklad a aj to z novín: *Ani stopy po b a b i o m lete.*

Hoci Sabolove vývody sa opierajú o isté tendencie, s ktorými sa veľmi dôkladne a inštruktívne vyrovnáva Morfológia slovenského jazyka (1966, s. 226 a 228) — F. Sabol tieto časti neuvádza —, s jeho vývodmi nemožno súhlasiť. Nazdávame sa, že takto iba neželateľným spôsobom podporuje rozkolísavanie súčasnej spisovnej normy a kodifikácie. Totiž jeho náhľady, vyslovované s autoritatívnou istotou, poniektorí čitatelia Slovenskej reči (na šťastie je ich málo) už pokladajú za platné pre spisovnú normu a kodifikáciu, hoci ide iba o návrhy jednotlivca a o diskusiu.

Sám sa nazdávam, že hýbať tvarmi *o pávom — s pávou* v prospech tvarov *o páviom — s páviou* a pod. by viedlo k pohybu tvarov *o husom — s husou, o ježom — s ježou,* ale aj prípadov, kde nejde o príslušné pády vzťahových zvieracích prídavných mien, ale aj ostatných prídavných mien vzoru cudzí. Morfológia slovenského jazyka (s. 226) vhodne pripomína: v lok. sg. muž. rodu je pádová prípona *-om: tunajšom, zajtrajšom, lepšom, stojacom, voľačom, treťom,* nie „-iom" („tunajšiom", „voľačiom"). V inštr. sg. žen. rodu je prípona *-ou (lepšou, väčšou, niečou, dačou),* nie „-iou" („lepšiou", „väčšiou", „dačiou"). Obdobne vhodne a inštruktívne poúča (na s. 220) o záväznej podobe *babom (o babom lete), sobom (o sobom mlieku), supom, lamom, sovom, žirafom, husom, kozom, vyzom; babou (pod Babou horou), sobou, supou, lamou, sovou, žirafou, husou, kozou, vyzou* a utvrdza povedomie o správnosti týchto tvarov (nie „babiom", „koziom", „babiou", „koziou").

A odsúvanie tvarov *o husom — s husou* v prospech tvarov *o husiom — s husiou* — by spôsobilo pohyb aj ďalších tvarov tejto paradigmy; namiesto *psej, jelenej, labutej, ježej* by sa začali navodzovať tvary „psiej", „jeleniej", „labutiej", „ježiej" i „božiej", „tretiej", ako je to v niektorých nárečiach.

Je pravda, že uvedené prípady sú v školách na okraji poznávanej a precvičovanej časti skloňovania. Je tiež pravda, že namiesto poznávania spisovného jazyka aj v takýchto odľahlejších častiach a namiesto upevňovania správnych kodifikovaných tvarov sa naša škola jednostranne a zbytočne veľa sústreďuje na pravopisné javy v súvislosti s písaním *y — i*. To však ešte neznamená, že by bolo správne a užitočné hýbať doterajšou výstižnou kodifikáciou. Vplyvom dvojhlások v tvaroch *uliciam, uliciach, srdcia, srdciam, srdciach* sa zavše aj do novín dostávajú v inštr. pl. tvary „poliami", „srdciami", „uliciami", „vreciami" (azda aj vplyvom západoslovenských nárečí, kde sú tvary v podobe *ženámi/ženáma* a pod.), ale predsa nebudeme navrhovať zmenu spisovnej normy a kodifikácie, hoci je pravda, že dvojhlásky sú pre spisovnú slovenčinu veľmi charakteristické.

Pristavme sa ešte pri názve *Babia hora*. Na Orave ľud tento vrch volá iba *Baba* (ako je iba *Baba* nad Korytnicou, *Baba* nad Pezinkom). Názov *Babia hora* je fonetickou adaptáciou poľského názvu. Aj pri úprave tohto názvu na *Babí vrch (na Babom vrchu)* by nastala obdobná možnosť nespisovného tvaru „Babiou" („o Babiom vrchu").

Ďalej je tu otázka úpravy pravopisu miestnych názvov *Komjatice, Komjatná, Cemjata* a *Demjata*, ktoré F. Sabol navrhuje písať s dvojhláskou *-ia-* namiesto *-ja-*. Iste nie je potrebné vždy citovať literatúru, ale aby sa vec nezjednodušovala a výklad nedostával na vedľajšiu koľaj, treba uviesť, že v Slovenskej reči (*34*, 1969, s. 164—167) v mojom článku *Z problematiky miestnych názvov* v stati *Pôvod a znenie názvu Komjatná a Komjatice* a novšie v Kultúre slova (*10*, 1976, s. 212—213) sa prebrala otázka pôvodu týchto názvov, ich domáceho znenia a pravopisu. Problémom tu totiž nie je iba nespisovný spôsob pravopisu (písanie *-ja-*), lež aj oprávnenosť, resp. neoprávnenosť tejto cudzej hláskovej úpravy.

V otázke úradnej podoby názvu *Komjatná* a *Komjatice* načim uviesť, že domáca regionálna podoba týchto dedín je *Komnätná* a *Komňatice* (porov. i prácu J. Stanislava Slovenský juh v stredoveku I, 1948, s. 334; porov. aj zápisy stredovekých listín: r. 1330 *Komnathna*, tak obdobne po celé 16. a 17. storočie v daňových portálnych a dikálnych súpisoch — tak napr. r. 1686 Cathedrantes... *Komnetnensis*), pokiaľ sa neskôr neuplatnil zásah maďarských pisárov feudálnych panstiev a stoličných úradníkov aj v Liptove a nezačali písať od 18. stor. *Komjatná*, príp. *Komjátna*. Obdobne tak bolo s názvom *Komjatice:* prvý zápis z r. 1256 je „super terra *Kamnati*, r. 1348 *Komnyati*, porov. i Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II, s. 49—50. Etymologicky tieto názvy súvisia so slovom *komňata, komnata*, pôv. iba „izba s vykurovaním" (porov. *komín*), kým v súčasnosti je to knižné slovo (v rozprávkach a povestiach izba v palácoch, zámkoch a pod.).

Nepochybne sa žiada, aby názvoslovná komisia pri Ministerstve vnútra SSR pri prvej príležitosti odstránila neslovenský spôsob znenia a pravopisu týchto názvov, ale nie iba nahradením *-ja-* dvojhláskou *-ia-*, lež uplatnením znenia, ktoré je v zhode s pôvodom týchto názvov, s historickými dokladmi a regionálnym úzom, pravda, v spisovnej podobe *Komňatná, Komňatice*. Takáto úprava sa aj z hľadiska kultúrnych súvislostí veľmi žiada.

Názov *Cemjata* a *Demjata* sú cudzieho pôvodu, ale ich podobu naozaj treba upraviť podľa systému slovenského hláskoslovia a podľa nášho pravopisu tak, aby sa v nich písala dvojhláska *-ia,* teda *Cemiata, Demiata.* Naozaj je prekvapujúce, že sa v doterajších úpravách miestnych názvov takáto evidentná zásada už dávno neuplatnila.

SPRÁVY A POSUDKY

HAYEKOVÁ, M.: Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945. Bratislava, Univerzita Komenského 1979. 256 s.

Je zásluhou M. Hayekovej, že po viacerých odborných štúdiách o slovenských slovníkoch a či presnejšie lexikografickej tvorby u nás so vzťahom k slovenčine, uverejnených v zborníkoch a časopisoch Jazykovedné štúdie, Jazykovedný zborník, Jazykovedný časopis, Slovenská reč, Slavica Slovaca, Studia Slavica (Budapešť) zhrnula svoj výskum knižníc a svoje poznatky do syntetického diela o slovenskej lexikografickej tvorbe až do r. 1945.

Okrem Úvodu (s. 11—15), v ktorom sa stručne hodnotia významnejšie štúdie iných autorov skúmajúcich dejiny slovenskej lexikografie (S. Czambel, M. Weingart, V. Vážný, E. Jóna, Lewanski, Rusinský-Sztripszký, K. Palkovič, P. Ondrus), svoje dielo autorka rozdelila do šiestich obsažných kapitol, z ktorých v prvej *(Glosy)* spomína iba Svätoemeramské glosy z r. 880 (päť staroslovienskych glos z Metodovej činnosti zaznačených azda Wichingom) a potom až Bošányho glosy v Čalepinusovom slovníku (dakedy po r. 1628) v bohemizovanej češtine medzi riadkami a na okrajoch textu knihy, lebo glosy v autorkinom poňatí „sú vlastne prvou neuvedomelou lexikografickou prácou, prípadne jej prípravnou fázou".

V II. kapitole *Slovakizmy v slovníkoch* je na 54 stranách rozsiahla informácia o slovníkovej tvorbe na Slovensku do r. 1848 so slovakizmami vo viacerých inojazyčných (i českých) slovníkoch pred Bernolákom a Štúrom. V tomto období takmer polovica všetkej takejto tvorby (20 slovníkových prác) ostala v rukopisoch, napr. vzácny Prešporský slovník so slovakizmami (odpis Klaretovho slovníka asi z r. 1425), Vocabularium asi z r. 1650 (132 s.), takisto Komenského dielo Janua linguarum reserata, ktoré r. 1666 František Buľovský doplnil i slovenskými ekvivalentmi (preklad lat.-maď. verzie; podľa výskumu Ľ. Nováka). Okrem Hruškovho Vocabulára (132 s.) v rukopise ostal rozsiahly dvojdielny slovník skalického lekára Jána Prokopiusa až z obdobia okolo r. 1800 (625 + 204 s.) aj cenný Idioticon Slovacicum (z r. 1808) Juraja Ribayho (autorka píše Rybay), plod 30-ročnej práce; je to rozsiahly slovensko-nemecko-latinský slovník (asi 14 700 slov) lexém, ktoré „Česi nepoužívajú, alebo ich používajú v inom význame", ako napísal sám autor tohto v podstate diferenciálneho slovníka v pomere k češtine. V neskoršom období ostal v rukopise Všeslovanský slovník Jána Koiša, ktorý na 10 000 stranách v 15 fóliových zväzkoch má aj ruské a srbské ekvivalenty. Koiš chystal aj iný 10-rečový slovník s ekvivalentmi vo všetkých slovanských rečiach.

Z tlačených slovníkov do tohto obdobia patrí latinsko-nemecko-maďarsko-český slovník Ch. Cellaria z r. 1735, ktorý maďarskými a českými ekvivalentmi (so slovakizmami) doplnil Matej Bel. Veľkú pozornosť autorka venuje poslovenčenému svetoznámemu slovníku (i frazeologickému) F. Wagnera Universae Latinae Corpus, ktorý popri maďarských ekvivalentoch (od Vardjasa) má aj české ekvivalenty (so slovakizmami) od B. Zarubala. Tento slovník vyšiel r. 1750 na

1272 (+ 48) stranách a r. 1822 v Bortnického prepracovaní so slovenskými ekvivalentmi podľa A. Bernoláka. Najvýznamnejším dvojdielnym slovníkom biblickej češtiny i s nárečovými slovenskými slovami bol Jiřího Palkoviča Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch z r. 1820—1821 (2912 strán + 136 strán nem.-čes. registra). Dôkladná vlastná excerpčná práca autora z Kralickej biblie nenašla pochopenie ani u J. Kollára pre jazykový a pravopisný konzervativizmus a nedostatok slovakizmov, okrem toho zapisovaných zastaraným českým pravopisom („papluch" namiesto *papľuh* a pod.). Má iba historický význam. Vtedy už išiel do tlače (hoci po smrti autora) veľký Bernolákov Slovár.

III. kapitola *Slovenské slovníky do roku 1848* osobitne vyčleňuje lexikografickú tvorbu so slovenskými slovami západoslovenskej kultúrnej proveniencie s rastúcim počtom stredoslovakizmov. Dosiaľ prvým známym slovníkom tohto typu je tzv. Trnavský slovník Verborum in ungaricem et slavicum translatio, vytlačený r. 1648 (známy iba v jednom exemplári). Má malý rozsah (50 strán, 1200—1300 heslových slov vytlačených latinkou v troch stĺpcoch; fotokópia — málo prehľadná — na s. 252). Slovenské ekvivalenty majú často stredoslovenskú podobu. Slová sú bez gramatickej charakteristiky. V tejto kapitole autorka rozoberá aj rukopisný lat.-maď.-sloven. slovník lexikografa Michala Prieleszkého (Ilava 1656) a rukopis slovensko-latinského slovníka (552 strán, nájdený v Rybanoch, azda dielo O. Bošányho, z času okolo r. 1700).

Iba v rukopise ostal aj veľký prekladový latinsko-slovenský Kamaldulský slovník Syllabus Dictionarii Latino-Slavonicus z r. 1763 (942 strán), ktorý napriek pochybnostiam autorka pripisuje gvardiánovi Červeného kláštora Romualdovi Hadbavnému (nar. 1714 v Michalovciach na Spiši). Dielo obsahuje bohatú lekársku a botanickú terminológiu. Autorka (podľa L. Rybára) tvrdí, že toto dielo patrilo medzi pramene a pomôcky A. Bernoláka v práci na Slovári. Rukopis sa zachoval v Univerzitnej knižnici v Budapešti.

Vrcholným lexikografickým dielom tohto obdobia je priekopnícke dielo veľkého prekladového slovníka Antona Bernoláka Slovár slovenský, česko-latinsko-nemecko-uherskí (6 zväzkov, 5302 strán, tlač. r. 1825—1827). Toto dielo koncepciou a úrovňou sa vyrovnáva veľkým slovníkom iných európskych národov. Autorka mu pripisuje primerane veľkú dôležitosť (8 strán textu), lebo sa v ňom dôsledne uplatnila premyslená koncepcia autora, ktorý spracúva heslá podľa slovných druhov, čísluje jednotlivé významy, uvádza synonymá, ustálené spojenia, frazeologizmy, porekadlá a príslovia.

Veľkolepé dielo Štúrovej generácie, ktorá uviedla do života terajšiu podobu spisovnej slovenčiny, nenašlo primeraný odraz v slovenskej lexikografii. Toto obdobie vytvorilo iba malé príručné slovníky. Nábeh na slovník stredného typu mal Nový maďarsko-slovenský a slovensko-maďarský slovník sarvašského profesora Š. Jančoviča (1. zv. 448 strán, 2. zv. 417 strán). Slovník vyšiel s podporou Maďarskej akadémie už r. 1848 (2. vyd. r. 1863). Preto autorka toto obdobie (v IV. kapitole *Slovenské slovníky do roku 1918*) charakterizuje ako menej zaujímavé z hľadiska tvorby slovníkov. Vyšlo aj niekoľko školských slovníkov malého rozsahu. V matičných časoch vyšiel známy Slovník slovenskej, maďarskej a nemeckej reči prof. Jozefa Loosa v troch zväzkoch a obmenách podľa východiskového jazyka v heslách.

Osobitné miesto si v lexikografii vyslúžil Trenčín, kde na ruskej gramatike a slovníku pracoval advokát Rudolf Skotnický, ktorý pripravoval aj etymolo-

gický slovník, bez vedeckej hodnoty, potom L. A. Mičátek, ktorý v Martine r. 1892 vydal Karmannyj rusko-slovenskij slovar (366 strán) a r. 1900 Diferenciálny slovensko-ruský slovník. Gabriel Bargár vydal r. 1919 Maďarsko-slovenskú právnickú terminológiu (164 strán).

Veľkú pozornosť autorka venovala priekopníkovi slovenskej nárečovej lexikografie S. Czamblovi, jeho slovníku východoslovenských nárečí v druhej časti jeho knihy Slovenská reč (1906), ktorý má 143 strán. S. Czambel uvádza pri heslách aj gramatickú charakteristiku, pádové prípony, a to aj pri onomastickom materiáli miestnych názvov a osobných mien. Autorka ďalej venuje pozornosť rukopisnému nárečovému slovníku z Bošáce Ľ. V. Riznera, záznamom Š. Mišíka a Iremského zo Spiša, ako aj F. Šujanskému, ktorý sa chystal na veľký slovník slovenského jazyka (v rukopise 8 až 10 tisíc hesiel).

Začiatkom 20. storočia vyšiel skrátený a prepracovaný slovník J. Loosa pričinením prof. Adolfa Pechányа: Slovník slovenský a maďarský, má 400 strán a Magyar és tót szótár má 449 strán; je bez nemeckých ekvivalentov. Bol to osožný „vreckový" slovník bez vedeckej náročnosti. Autorka zaznamenala starostlivo aj iné pripravované slovníky (napr. J. Geryka).

V V. kapitole *Slovenské slovníky do roku 1945* autorka charakterizuje lexikografické diela, ktoré vyšli v nových pomeroch po vzniku Československej republiky. Mnohé nové úlohy v kultúrnom a hospodárskom živote mali primeraný výraz v slovníkovej tvorbe. Napriek nepripravenosti vtedajšej slovenskej spoločnosti na zložité úlohy po otvorení slovenských škôl a uvedení slovenčiny do úradov predsa vychádzalo pomerne dosť slovníkov. Veľký kurz mali najmä neveľké diferenčné slovníky slovensko-české pre potreby úradníkov na Slovensku, ktorých vyšlo niekoľko (Frýdecký — Kompiš, Kubín, Bradáč, Bačkovský, Šedivý). Pre potreby škôl, najmä stredných, vychádzalo viac slovníkov latinčiny, nemčiny, francúzštiny, maďarčiny. Náročnejší bol Zovrubný slovník slovensko-maďarský a maďarsko-slovenský od N. Hvozdzíka, ktorý má 1638 strán. Zachytil veľkú časť slovnej zásoby obidvoch jazykov so značným počtom ustálených spojení, ale s neprehľadným hniezdovaním a bez štylistickej diferenciácie slov. — Cenný je Slovenský slovník z literatúry aj nárečí, ktorého autormi sú Karel Kálal a Miroslav Kálal (1923, 1104 strán); pri nedostatku nárečového slovníka robí aj v súčasnosti dobré služby záujemcom. — Významné boli niektoré terminologické slovníky, najmä cenný Maďarsko-nemecko-slovenský železničný slovník od I. Viesta a J. Škultétyho, ktorý vyšiel už r. 1919 na 788 stranách; je zostavený svedomito a presne, pri základných slovách sú aj odvodené slová, oddelené bodkočiarkou. Obdobný význam má aj Právnický terminologický slovník od V. Fajnora a A. Zátureckého (maď.-slov. r. 1921, slov.-maď. 1923). Im sa nevyrovná veľký Strojnícky slovník německo-česko-slovenský, asi 1000 strán (Praha 1930) od Svojmíra Mikulíka. Vysokú vedeckú úroveň má lekársky terminologický slovník Nomina Anatomica (1935) od prof. Júliusa Ledényiho (Ladzianskeho), ktorý položil základy slovenskej lekárskej terminológie.

Primerane veľkú pozornosť autorka venovala lexikografickému dielu Petra Tvrdého (na 13 stranách), autora viacerých slovníkových diel, najmä Slovenského frazeologického slovníka (241 strán) a veľkého Rusko-slovenského slovníka (1133 strán), ktorý však ostal v rukopise. Konzervatívnosť v ruskom pravopise i reči mu nemohla osožiť.

Autorka správne zaradila do svojich Dejín slovenských slovníkov aj Slovenský

náučný slovník (1932, trojdielny), ktorý do istej miery plnil náročné úlohy encyklopédie (hl. redaktor P. Bujnák). Zásluhnosť tohto ináč skromného diela vynikne, keď si uvedomíme, že až v týchto rokoch vychodí postupne súčasná socialistická Encyklopédia Slovenska. Uviedla aj cenný Slovník slovenských pseudonymov J. V. Ormisa (366 strán) a nie celkom vydarený Príručný slovník diferenciálny od J. Garaja.

V VI. kapitole *Zahraničné slovenské slovníky* autorka zaznamenáva 8 slovníkov, z ktorých si zaslúžil zhodnotenie New English-Slovak Dictionary amerického Slováka Joz. J. Konuša (643 strán), keď už r. 1930 vyšiel jeho Slovensko-anglický slovník (628 strán).

Prehľad lexikografickej tvorby podáva autorka v štvorstranovom Doslove, v ktorom sú obsiahnuté aj podnety pre ďalšiu prácu.

Dejiny slovenských slovníkov do r. 1945 sú prvým syntetickým dielom tejto oblasti našej jazykovedy. Autorka ich určila hlavne pre postgraduálne študujúcich učiteľov, z čoho vyplynuli dôsledky jednak pre kompozíciu diela, ale najmä pre jej populárno-náučný štýl. Treba oceniť, že autorka vcelku veľmi vhodne vedela nájsť spôsob, ako úspešne a podnetne sprostredkovať našej kultúrnej verejnosti poznatky o slovníkovej tvorbe, lebo nepochybne okrem učiteľov radi siahnu po takejto práci aj iní záujemcovia.

Práca lexikografov je podstatne odlišná od práce autorov iných diel. Autorke dejín našej lexikografie nebolo možné zavše nepoužívať opakujúce sa formulácie. Všemožne sa však usilovala čitateľa svojej knihy zaujať prístupnou formou a pritom pôsobiť aj výchovne a vlastenecky. Porov. napr. záver III. kapitoly, s. 122: „Prvý tlačený slovenský slovník z roku 1648 a ďalšie sú zas dôkazom, že slovenčina v tomto období bola jazykom kultúrne intenzívne žijúceho národa, ktorý aj jazykovo zdôrazňoval svoju osobitosť: jednak v rámci mnohonárodnostného Uhorska, jednak v rámci slovanských národov.“ Niekde by sa bolo žiadalo trochu triezvejšie vyjadriť tento zámer.

V odbornom štýle by sme neradili používať zastaraný výraz v spojení „po rokoch meruôsmych“, ktorý je napokon správny iba v singulári (vo vzťahu k roku 1848). Súčasnej spisovnej kodifikácii odporuje spájanie predložky *kvôli* s inými ako osobnými menami. Ale ináč je autorkina slovenčina dobrá a správna.

Myslíme, že by bolo bývalo osožné uviesť literatúru osobitne (nielen v poznámkach) a opatriť dielo osobným indexom. Azda by sa žiadal aspoň bibliografický záznam najvýznamnejších lexikografických diel súčasného obdobia (po r. 1945), ktorý by bol veľmi osožný, lebo minulosť treba poznať a zo súčasnosti čerpať. Pravdaže, do literatúry sa už nemohol dostať záznam monografie E. Tvrdoňa František Šujanský ako jazykovedec (1978), ktorá vyšla súčasne s prácou Hayekovej, ani štúdia L. Bartka Šarišská nárečová lexika v Jančovičovom slovníku z roku 1848 (Nové obzory, 27, 1979), ale sa tam mohli dostať materiály z vedeckej konferencie o S. Czamblovi v Trnave Slovenčina na rozhraní 19. a 20. storočia (1973).

Recenzované dielo *Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945* vydáva svedectvo o vedeckej akribii autorky, o jej zaujatí a nadšenom pracovnom úsilí v objavovaní menej známych stránok kultúrneho snaženia príslušníkov nášho národa v minulosti. Dobrá polygrafická úprava s vhodnými a peknými typmi

sadzby môžu tiež prispieť k zvýšeniu záujmu našej verejnosti o toto dielo. Je to cenná a záslužná práca, ktorá vhodne obohatila našu jazykovednú literatúru.

V. Uhlár

ŠKULTÉTY, J.: Kapitoly z chromatickej terminológie slovenčiny a románskych jazykov. Bratislava, Univerzita Komenského 1979. 142 s.

Ako uvádza autor v predhovore svojej monografie, išlo mu o objasnenie zložitej problematiky „sémantického (pojmového) poľa" farieb v slovenčine a v štyroch románskych jazykoch: vo francúzštine, taliančine, španielčine a rumunčine (o portugalčine autor z tohto aspektu písal v štúdii Sobre algunas cuestiones de la terminología cromática en la lengua portuguesa" v zborníku FFUK Philologica, *21*, 1969, s. 115—119). V tejto súvislosti treba poznamenať, že J. Škultéty okrem vlastných rozmanitých prác týkajúcich sa sémantického poľa farieb v jednotlivých románskych jazykoch skúma túto otázku aj na slovenskom materiáli (porov. napr. štúdie Zo slovenskej chromatickej terminológie, Slovenská reč, *35*, 1970, s. 216—220; Vyjadrovanie farebných odtieňov dvojzložkovými zloženými prídavnými menami. In: Zborník FFUK, Philologica, *23—24*, 1971—1972, s. 249—253; Nepriame vyjadrovanie farebných odtieňov adjektívami, Kultúra slova, *5*, 1971, s. 237—243; Vzťahové prídavné mená označujúce farebné odtiene, Kultúra slova, *6*, 1972, s. 203—206; Poznámky k spracovaniu názvov farieb v Slovníku slovenského jazyka, Kultúra slova, *9*, 1975, s. 142—145). Uvedená monografia je však prvá svojho druhu u nás, v ktorej sa na takom širokom priestore analyzuje a konfrontuje bohatý materiál z oblasti chromatickej terminológie.

Práca je rozvrhnutá do šiestich samostatných častí, ktoré navzájom logicky súvisia a v ktorých sa osobitným spôsobom uplatňuje konfrontačný zreteľ.

V prvej kapitole *Slovenské chromatické prídavné mená* (s. 7—25) autor rozlišuje prvotné adjektíva, t. j. také, ktoré sú zo synchrónneho hľadiska často významovo nepriezračné, nie sú motivované (*biely, čierny, červený* atď.), a druhotné chromatické adjektíva, ktoré klasifikuje podľa spôsobu tvorenia slovotvornými prostriedkami (afixami, kompozíciou) i z hľadiska tzv. sémantického tvorenia. Aj keď je skladanie v slovenčine v porovnaní s inými jazykmi (predovšetkým s nemčinou a angličtinou) menej produktívnym slovotvorným postupom, neplatí to v plnej miere pre chromatické adjektíva, kde je situácia v prospech kompozície oveľa priaznivejšia než pri slovách z iných sémantických okruhov. Najčastejšie však ide o aglutináciu dvoch slovotvorných základov do jednej lexémy, pretože viacstupňové kompozitá typu *bledofialovočervený, červenkastočiernohnedý* a pod. sú zriedkavejšie a vyskytujú sa spravidla len v odbornej literatúre (s. 13). Písanie takýchto zložených termínov nie je však ustálené, pretože prvý komponent sa neraz píše osve, čo sa vzťahuje aj na niektoré dvojslovné spojenia typu *ligotavo čierny, červenkasto hnedý, jasno popolavý, lesklo zelený* a pod.

Z chromatických adjektív cudzieho pôvodu autor uvádza bohemizmy *rudý* a *snedý* („počerný", SSJ IV, s. 132), nesklonné francúzske lexémy *blond, bordó*

a *chamois* a termín *kaki,* ktorý sa k nám dostal prostredníctvom angličtiny z indických jazykov.

Autor sa nazdáva, že „pri formulovaní paradigiem, ktoré sa týkajú tzv. sémantického poľa farieb a diferenciácie jednotlivých lexém, by nám pomohol semiologický zákon". Odvoláva sa pritom na niektorých jazykovedcov (napr. J. Kuryłowicza), podľa ktorých čím užšia je oblasť používania jazykového znaku, tým je bohatší obsah (význam) pojmu a čím je oblasť používania znaku širšia, tým je obsah (význam) pojmu chudobnejší (s. 11). Ako príklad autor uvádza oblasť používania adjektíva *červený,* ktorá je oveľa širšia (jeho obsah je však chudobnejší) než pri ostatných chromatických adjektívach patriacich do tejto paradigmy (*ryšavý, rusý* a pod.).

V súvislosti s tzv. sémantickým tvorením chromatických prídavných mien J. Škultéty poznamenáva, že veľkú skupinu takýchto adjektív tvoria lexémy utvorené od podstatných mien pomenúvajúcich rozličné typicky sfarbené látky (javy). Ide vlastne o príd. mená, ktoré boli pôvodne vzťahové, ale po prenesení na označenie farebných odtieňov sa stali akostnými, takže sa niekedy nazývajú aj akostno-vzťahovými (s. 14). Na ďalších stranách (15—16) sa uvádzajú viaceré príklady na takéto adjektívne odvodeniny, z ktorých niektoré sú dosť nezvyčajné a zriedkavé, preto ich Slovník slovenského jazyka neregistruje: *izabelovo-okrový, levanduľovobelasý, rohovinovo (-hnedý, -žltý), slnečnožltý, fjordový, lazúrovoružový, sinokvetý, myšovo (-sivý, -vraný)* a i.

Osobitnú pozornosť venuje autor problematike posesívnych adjektívnych zložení, chromatickým adjektívam v združených pomenovaniach (ide tu najmä o odbornú terminológiu botaniky, zoológie a i.) a chromatickým adjektívam vo frazeologizmoch (menné frazeologické jednotky, slovesné frazeologické jednotky, frazeologické komparatizmy, frazeologické jednotky s vetnou stavbou a pod.). Zaujímavá a inštruktívna je časť Škultétyho práce o využití chromatických adjektív na štylistické účely, a to v básnickom jazyku, ako aj v rôznych odborných štýloch, pričom sa tu berie do úvahy aj ich využitie z hľadiska synonymity a dubletnosti (s. 23—25). Autor v tejto časti analyzuje 1500 slovenských chromatických adjektív. Podľa jeho zistenia približne tretina z nich nefiguruje v Slovníku slovenského jazyka (v niektorých prípadoch sa neuvádza význam príd. mena).

Na záver tejto kapitoly J. Škultéty konštatuje, že slovenčina disponuje veľkým množstvom príd. mien vzťahujúcich sa na farby. Správne chápe tento systém ako otvorený, ktorý sa na základe slovotvorných postupov môže stále obohacovať o nové chromatické lexémy.

Druhá kapitola (s. 27—34) sa zaoberá vzťahovými chromatickými adjektívami v románskych jazykoch. Autor tu skúma nielen frekvenciu afixov a rôznych slovotvorných postupov, ale sa zaoberá aj distribúciou adjektív v románskych jazykoch (zistené údaje uvádza v prehľadnej tabuľke na s. 33). Z výsledkov vychodí, že chromatických vzťahových adjektív je v románskych jazykoch relatívne veľa (najviac v rumunčine).

V tretej časti nadpísanej *Chromatické podstatné mená v apozícii* (s. 35—46) si autor kladie za cieľ zistiť, ktoré názvy farieb môžu byť v apozícii, a osvetliť gramatické pozadie tejto apozície. Nachádzame tu zaujímavú sémantickú klasifikáciu chromatických substantív z konfrontačného hľadiska: rozdeľujú sa do viacerých skupín, a to podľa toho, aký predmet alebo jav je ich motivačným

znakom, do akej významovej oblasti patria (fauna, flóra, nerasty, výrobky atď.). Medzi románskymi jazykmi a slovenčinou je aj v tomto smere dosť zhôd v použití motivačného znaku, napr. franc. *vert émeraude*, šp. *verde esmeralda*, tal. *verde smeraldo* „smaragdovozelený". Na druhej strane však existujú medzi nimi aj rozdiely, ktoré neraz vyplývajú z toho, že sa predmet (zviera, vták a pod.) typického zafarbenia vyskytuje len v jednej oblasti (s. 38). Súčasťou tejto kapitoly je aj zoznam chromatických podstatných mien používaných v apozícii (ako nezhodný prívlastok) vo francúzštine, taliančine a španielčine.

V kapitole *Nepriame (motivované) vyjadrovanie farebných odtienkov* (s. 47—77) ide o podrobnú analýzu bohatého lexikálneho materiálu, ktorý sa skúma z konfrontačného a súčasne aj z onomaziologického hľadiska. Autor zisťuje, ktoré „motivátory" sú spoločné slovenčine a románskym jazykom a kde sú rozdiely medzi nimi, príp. medzi jednotlivými románskymi jazykmi (distribúcia „motivátorov" podľa jednotlivých jazykov sa uvádza v prehľadnej tabuľke na s. 69—76). Celkove autor analyzoval 266 „motivátorov", t. j. nielen predmetov a javov typického zafarbenia, ale aj niektoré špeciálne prípady (napr. vlastné mená osôb, hôr ap.), z ktorých 14,1 % sa vyskytuje v slovenčine i v románskych jazykoch (aspoň v niektorom z nich) a 11,6 % našiel len v slovenčine.

Piata kapitola *Pokusy o komponenciálnu* (! — má byť *komponentovú*) *analýzu názvov farieb* (s. 79—90) je bohato diferencovaná a rieši sa v nej celý komplex otázok týkajúcich sa chromatickej terminológie: sémantické pole farieb v prácach niektorých autorov (najmä sovietskych, rumunských a talianskych), vymedzenie pojmu „štruktúra", protiklady v rámci sémantického poľa farieb, určovanie sém v sémantickom poli farieb (na slovenskom materiáli), ťažkosti s vydelením paradigiem názvov farieb, vyjadrovanie jednotlivých sém v slovenčine a pod.

Posledná časť je venovaná chromatickej terminológii v latinskoamerickom variante španielčiny (s. 91—100). Autor si všíma niektoré špeciálnejšie otázky, ako „panhispanizmy" (vs) „amerikanizmy", poly(multi)chromatickosť niektorých slov v latinskoamerickom úze, valentnosť chromatických termínov, ich využitie v žargóne, motiváciu chromatických termínov používaných v Latinskej Amerike a pod.

Súčasťou monografie je bohatý poznámkový aparát (s. 101—112) a slovník chromatických termínov v románskych jazykoch (s. 113—128).

Monografia J. Škultétyho je vypracovaná a zostavená precízne a logicky, s dobre premyslenou metódou. Vzhľadom na rozsah a rozmanitosť skúmaného materiálu, ako aj na jeho klasifikáciu a konfrontáciu vo viacerých lexikálnych systémoch je práca J. Škultétyho významným prínosom pre lexikologické bádania v oblasti sémantického poľa farieb.

L. Trup

NOŽIN, J. A.: Mistrovství mluveného projevu. 1. vyd. Praha, Horizont a Svoboda 1980. 244 s.

V čase vedecko-technickej revolúcie sa zvyšujú požiadavky na úroveň a spôsob komunikačného procesu. Neprestajne sa žiada rýchle a operatívne rozšíro-

vanie informácií, a to v nemalej miere ústnou, hovorenou formou. Tým si môžeme vysvetliť zvýšený záujem o rétoriku. Na druhej strane však odbornej literatúry zaoberajúcej sa kultúrou hovoreného prejavu je aj u nás málo. V roku 1978 vyšla aj v slovenčine Rétorika od J. Mistríka (porov. recenziu publikácie v Slovenskej reči, *44*, 1979).

Moskovské vydavateľstvo politickej literatúry vydalo knihu J. A. Nožina *Masterstvo ustnogo vystuplenija*. L. Seidlová ju preložila do češtiny ako učebnú pomôcku pre lektorov, propagandistov a agitátorov.

Autor J. A. Nožin vychádza z bohatého teoretického materiálu, ale predovšetkým z vlastnej praxe dlhoročného propagandistu. Vo svojej učebnej pomôcke zachytáva všetky fázy prejavu i jeho realizácie. Dobre ju môžu využiť nielen lektori, propagandisti, agitátori, pracovníci politického vzdelávania, osvetoví pracovníci, učitelia, ale vôbec všetci tí, ktorí vystupujú na verejných fórach.

Kompozične rozdelil autor spracúvanú tematiku do šiestich kapitol: 1. *Psychické a pedagogické základy hovoreného prejavu* (hovorí o tom, prečo treba poznať zákonitosti verejného vystupovania). 2. *Príprava na vystúpenie* (zdôrazňuje závažnosť tejto etapy práce rečníka, t. j. vymedzenie témy, cieľa, žánru a prostriedkov). 3. *Logika hovoreného prejavu* (autor tu považuje za logické nielen to, s čím publikum súhlasí, ale celú vnútornú stavbu prejavu, teda jej logickosť a absolútne presvedčenie rečníka o jej správnosti). 4. *Dôkaz* (upozorňuje na závažnosť dokazovania správnosti určitého stanoviska; za úspešného tu autor považuje toho rečníka, ktorý publikum presvedčil). 5. *Kultúra propagandistickej reči* (túto kapitolu rozvedieme ďalej). 6. *Vystúpenie propagandistu, interakcia medzi propagandistom a poslucháčom* (kapitola obsahuje praktické rady a odporúčania pre začínajúcich rečníkov).

Na začiatku 5. kapitoly si autor stavia otázku, aký má byť rečníkov jazykový prejav. Podľa jeho názoru má byť predovšetkým morfologicky a syntakticky správny, má v plnej miere dodržiavať normu spisovného jazyka. Dodržiavanie normatívnosti psychologicky účinne pôsobí na poslucháčov. Tu treba spomenúť aj jeho požiadavku na správnu výslovnosť, dikciu, segmentáciu reči. Rušivo pôsobí aj nesprávne a nevhodné používanie cudzích slov, kontaminácia výrazových jednotiek, narušanie ustálených frazeologických jednotiek atď. Každý rečník musí už pri koncipovaní prejavu mať na zreteli konkrétnych poslucháčov, aby spôsob i prostriedky reči boli zrozumiteľné, primerané a presné, aby sa medzi ním a publikom vytvorila spätná väzba. V opačnom prípade ostane prejav hluchý. Autor žiada od rečníka absolútnu znalosť problematiky prejavu. Súčasne kritizuje vnášanie vulgárnych, žargónových, slangových výrazov do prejavu. Za dôležitú pokladá aj emocionálnosť prejavu. Cituje Leninove slová, že bez ľudských emócií človek nikdy nehľadal, nehľadá a nebude hľadať pravdu. Za cieľ verejného vystúpenia nepokladá iba vyjadrenie istej myšlienky, ale i spôsob, akým sa odovzdáva. Ak je dôraz na vedeckosti vystúpenia, odporúča uplatniť vo väčšej miere emocionálno-logický prístup. Explikuje sa tým čiastočne osobný prvok, ale všetky otázky posudzuje rečník stranícky, a teda aj zo svojho osobného hľadiska. Ak však sleduje rečník výchovný a estetický cieľ, podriadi mu aj výber jazykových prostriedkov (ako sú: štylistické figúry, rečnícka otázka, rečnícky dialóg, inverzia, gradácia, antitéza, personifikácia, časté oslovovanie publika, priama reč, metafora, synekdocha, hyperbola, elipsa atď.). Aj vhodné zamontovanie frazeologických celkov (príslovní, porekadiel) i okrídlených slov

považuje J. A. Nožin za pôsobivé a účinné. Odporúča nepodceňovať ani funkciu humoru, satiry, irónie v reči. V závere kapitoly sa podčiarkuje dôležitosť obsahu prejavu a jeho ideový cieľ. Jazykové prostriedky — ako hovorí — slúžia predovšetkým na to, aby sa ľahšie mohlo pôsobiť na rozum a city poslucháčov.

Kniha je koncipovaná výlučne ako praktická pomôcka, preto nemá ráz náročného, exaktne vedeckého diela. Dobre sa číta. Je to cenný prínos do literatúry venovanej rečovej komunikácii.

D. Augustinská

GORBAČEVIČ, K. S.: Variantnosť slova i jazykovaja norma. Leningrad, Nauka 1978. 238 s.

Otázky jazykovej kultúry zaujímajú v súčasných prácach o jazyku veľmi významné postavenie. Úvahy o jazykovej kultúre sa vždy dotýkajú problematiky spisovného jazyka, jeho normy a kodifikácie. V rámci normy spisovného jazyka sa niekedy skúma ako jedna z charakteristických vlastností jej variantnosť. Túto problematiku v ostatnom čase rozpracúvajú najmä sovietski jazykovedci, čo sa odzrkadľuje aj v početných publikáciách s touto tematikou.

Po praktickej slovníkovej príručke Trudnosti slovoupotreblenija i varianty norm russkogo literaturnogo jazyka, ktorú redigoval K. S. Gorbačevič (Leningrad 1973), a po knihe Grammatičeskaja praviľnosť russkoj reči (Moskva 1976) vyšla r. 1978 kniha K. S. Gorbačeviča *Variantnosť slova i jazykovaja norma*, zahŕňajúca okrem teoretických úvah o variantnosti aj bohatý materiál získaný formou dotazníkov a štatistických údajov i materiál z kartotéky, ktorú vypracoval kolektív spomenutého slovníka.

Prvá kapitola je venovaná všeobecným otázkam týkajúcim sa variantných prostriedkov v jazyku. Uvádzajú sa tu názory na základné otázky z tohto problémového okruhu, napr. na otázku, ako chápať varianty, ktorá môže zaujímať aj bežného používateľa jazyka: je variantnosť nedostatok, deformácia jazyka, ktorú treba odstrániť v záujme jednotnosti hoci aj nejakým direktívnym zásahom jazykovedcov, alebo je to doklad bohatosti jazyka, jeho dokonalosti? V zhode s názorom Pražskej lingvistickej školy i väčšiny jazykovedcov autor pokladá variantnosť za prirodzený stav v jazyku, za dôsledok jeho vnútorného pohybu. Varianty zabezpečujú v jazyku kontinuitu, prechod od jednej kvality k druhej. Početnosť variantov nie je však dôkazom dokonalosti jazyka.

Iná otázka, ktorá sa kladie v súvislosti s variantnosťou, je jej rozsah. Ubúda alebo rastie množstvo variantov? K. S. Gorbačevič vyslovuje názor, že všeobecne sa počet variantov zmenšuje, že v priebehu vývinu sa varianty alebo významovo rozlíšia, alebo sa ich použitie ohraničí na isté spojenia, alebo produktívny variant úplne vytlačí neproduktívny pendant. Tento proces je však veľmi pomalý a neprebieha vo všetkých rovinách jazyka rovnako. Podrobnejší prehľad o počte variantov prinášajú ďalšie kapitoly.

Termíny variantnosť a variant sa niekedy chápu veľmi široko. Autor knižky

zužuje obsah termínu variant. Dve slová alebo dva tvary sú variantmi, ak majú rovnaký lexikálny a gramatický význam a totožnú morfologickú štruktúru. Napr. za varianty sa pokladajú spojenia *nedostatok čaja — nedostatok čaju* iba vtedy, ak v obidvoch prípadoch ide o partitívny genitív. Spojenie *nedostatok čaja* s významom „zlá kvalita čaju" oproti spojeniu *nedostatok čaju* s partitívnym významom nemožno pokladať za variantné. Podobne nie je variantná dvojica *obrezáť — obrézať,* lebo obidva členy majú rozličný gramatický význam (rozličný vid). Varianty sa môžu rozlišovať len vo formálnej zložke — fonematickou štruktúrou, miestom prízvuku alebo tvaroslovnými afixmi. Akýkoľvek rozdiel v slovotvorných morfémach signalizuje, že ide o rozličné slová, nie o varianty toho istého slova (napr. *inturistskij, inturistovskij* sú dve rozličné slová). Preto termíny slovotvorné alebo lexikálno-morfologické varianty, s ktorými pracujú niektorí sovietski jazykovedci (Achmanovová, Krysin, Moskaľskaja), K. S. Gorbačevič odmieta.

Varianty sa v tejto knihe klasifikujú podľa formálneho príznaku, podľa prvku, ktorým sa od neho odlišujú, napr. prízvukové, fonematické, morfologické varianty. K. S. Gorbačevič nepovažuje za potrebné hovoriť o teritoriálnych (regionálnych) variantoch, ktoré nie sú v súčasnej spisovnej ruštine trvalým javom a nie sú pre spisovný jazyk podstatné. V tejto otázke sa mienky sovietskych lingvistov rozchádzajú.

V druhej kapitole sa obšírne rozoberajú základné otázky spisovnej normy, posudzuje sa jej vzťah k ostatným útvarom národného jazyka. Pokiaľ ide o vzťah normy spisovného jazyka a nárečí, pripisuje sa určitý vplyv dialektov na spisovnú normu (najmä v zvukovej rovine), ale súčasne aj spisovná norma spätne vplýva na nárečia, takže ide o obojstranný vzťah, ktorého dôsledkom je postupné zbližovanie spisovného jazyka a nárečí. Podobné zbližovanie možno pozorovať aj medzi normou písaného a bežného hovoreného jazyka. Bežný hovorený jazyk má síce svoje špecifické črty, ale rozdiely oproti norme písaného jazyka neprekračujú rámec jednotnej spisovnej normy. Rovnaký názor na tieto dva útvary spisovného jazyka má F. P. Filin (O strukture sovremennogo literaturnogo jazyka, Voprosy jazykoznanija, *22*, 1973, č. 2, s. 3—12). Pravda, tieto názory sa týkajú stavu v súčasnej spisovnej ruštine. Napr. v českej jazykovej situácii sa tzv. běžně mluvený jazyk pokladá za samostatný útvar národného jazyka, ktorý má svoju normu.

Zaujímavý je postoj K. S. Gorbačeviča k ľudovej reči (prostorečije). Autor (opäť v zhode s Filinom) rozlišuje jednak ľudovú reč ako prostriedok spisovného jazyka a ľudovú reč ako jazyk ľudí, ktorí dobre neovládajú spisovný jazyk. K prvej podobe je norma indiferentná, k druhej sa stavia záporne ako k nespisovným prvkom jazyka.

Medzi normou a jazykom umeleckej literatúry je síce úzka spätosť, ale nemožno ich stotožniť. Pre dnešnú normu spisovného jazyka je charakteristické oslabovanie vplyvu jazyka umeleckej literatúry a rast významu odborného a publicistického štýlu. Názor, že umelecký jazyk je osobitná forma národného jazyka, vyslovil u nás J. Horecký (napr. aj v zborníku Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti, Praha 1979, s. 23).

Rozhodovanie o normatívnosti variantov je sťažené protirečivým charakterom spisovnej normy, ktorá má na jednej strane úlohu udržiavať kontinuitu národnej kultúry, na druhej strane však musí uspokojovať komunikatívne potreby

súčasnej spoločnosti. Preto sa v praktickej činnosti kodifikátora musí uplatňovať princíp pružnej stability umožňujúci nielen zachovávať tradičné prvky a formy, ale aj kodifikovať produktívne varianty.

Frekventovanosť javu nie je rozhodujúci ukazovateľ normatívnosti variantu, pretože značne rozšírené bývajú aj chyby proti norme. Namiesto kvantitatívneho faktora sa niekedy uplatňujú kultúrno-historické faktory. V súčasnej jazykovej situácii sa podstatne rozširuje okruh autoritatívnych prameňov, do ktorého sa okrem umeleckej literatúry zahŕňajú aj ostatné formy písaného jazyka, najmä periodická tlač a odborná literatúra. V kodifikačnej praxi je nevyhnutný aj zreteľ na jazykový úzus, ktorý sa vždy nekryje so spisovnou normou. Ale rozpor medzi normou a úzom nemôže byť ani príliš veľký, ani trvalý.

Veľmi dôležitú úlohu pri hodnotení variantov má princíp komunikatívnej účelnosti. Väčšina jazykovedcov vidí podstatu tohto princípu v závislosti spôsobu jazykového vyjadrenia od mimojazykovej situácie. Pokiaľ ide o posudzovanie normatívnosti variantov, obsah tohto princípu sa podľa K. S. Gorbačeviča vzťahuje na vnútrojazykové vlastnosti variantu. V tomto zmysle sú rozhodujúce také prednosti variantu ako napr. paradigmatická úspornosť, odstránenie funkčnej zaťaženosti variantu, uľahčenie výslovnosti, odstránenie gramatickej homonymie ap. Kritérium komunikatívnej účelnosti neslobodno však chápať zjednoduševne a zamieňať ho s pragmatizmom. Komunikatívna účelnosť zahŕňa aj podporovanie kultúrnych tradícií, aj uvedomený vzťah k rečovej činnosti, čo má čoraz väčší význam v podmienkach súčasnej spoločnosti so stále rastúcou vzdelanostnou a kultúrnou úrovňou používateľov jazyka.

Ďalšie kapitoly sú venované konkrétnemu výskumu jednotlivých variantov. O prízvukových variantoch sa konštatuje, že ich počet v ruštine sa zmenšuje, hoci ide o veľmi rozšírený jav, ktorý sa týka asi 3500 neodvodených slov. Z príčin prízvukovej variantnosti sa za najdôležitejšiu pokladá vplyv analógie tak vnútornej (v rámci jednej paradigmy), ako aj vonkajšej (zo strany iných lexém). Veľká úloha pri kolísaní alebo presune prízvuku sa pripisuje rytmickej rovnováhe, t. j. tendencii k presunu prízvuku bližšie k prostriedku slova *(sácharistyj — sacharístyj, nákovaľňa — nakováľňa, charaktérnyj — raznocharákternyj).*

Fonematická variantnosť na rozdiel od prízvukovej variantnosti nie je v zvukovej stavbe súčasnej spisovnej ruštiny živým javom. Tu často pôsobí ako príčina cudzojazyčný vplyv, písaná podoba slova a iné vonkajšie faktory. Počet týchto variantov sa zmenšil už aj v porovnaní so stavom na začiatku 20. storočia a zahŕňa asi 200 slov. Pre súčasný spisovný jazyk nie je charakteristický vznik nových fonematických variantov. Svedčí o tom napr. slovník nových slov a významov, kde sa uvádza iba 5 slov s fonematickými variantmi. To zároveň dokazuje dobrú prácu kodifikátorov pri dopĺňaní a obohacovaní lexikálnej sústavy spisovnej ruštiny.

V morfológii súčasnej ruštiny je variantnosť vcelku živá a týka sa asi 3000 slov. Pritom nie vždy je tento jav dedičstvom predchádzajúceho jazykového vývinu, ale vzniká aj v súčasnom jazyku, napr. pri funkčne odôvodnených gramatických zmenách (odstránenie dvojvidovosti pri slovesách typu *atakovať* ap.). Unifikácii sa ľahšie poddávajú zriedkavejšie lexémy, ktoré nemajú oporu v písomnej tradícii; naopak čím je ich spojenie s písomnou tradíciou pevnejšie, tým ťažšie podliehajú unifikačnému procesu.

Ubúdanie morfologických variantov treba chápať relatívne. Ani živelné pô-

sobenie analógie, ani vedomé úsilie kodifikátorov nemôže celkom odstrániť variantnosť slovných tvarov. Intenzita varírovania sa zvyšuje, keď súčasne pôsobí niekoľko podnecujúcich faktorov. Napr. prízvuková nestálosť alebo presun prízvuku vyvoláva kolísanie aj v tvaroch *(vétry — vetrá, barž — baržej)*. Morfologické varírovanie podporujú aj gramatické osobitosti slova (napr. pluralia tantum kolíšu v rode i v type skloňovania).

Pre morfologické varianty je charakteristické nielen formálne spodobovanie a zatláčanie neproduktívnych tvarov produktívnymi, ale aj zreteľnejšia špecifikácia variantov. Napr. tradičný tvar sa spája s abstraktnými pojmami *(tormozy razvitija, im dvižet samoľubije)*, nový s konkrétnymi *(neispravnyje tormoza, dvigajet škaf)*. Táto diferenciácia sa uplatňuje najmä v profesionálnom jazyku. Často však postupne zaniká a ustupuje formálnemu zjednoteniu.

Treba vyzdvihnúť, že v tejto aplikovanej časti sa autor zameral na analýzu najsúčasnejšieho stavu ruského jazyka. Napr. pri hodnotení prízvukových variantov vyberá doklady z diel súčasných sovietskych básnikov (Dolmatovskij, Vinokurov, Jevtušenko, Solouchin, Roždestvenskij a i.). Svoje závery o priemernej jazykovej norme buduje na pozorovaniach živého jazykového procesu, najmä na prejavoch v masových komunikačných prostriedkoch a na materiáli dennej tlače.

K. S. Gorbačevič si je vedomý toho, že jeho hodnotenie jednotlivých variantov z hľadiska ich perspektívnosti nemôže byť definitívne. Avšak analýza všeobecných tendencií vývinu súčasnej spisovnej ruštiny, ktoré často podmieňujú aj zmenu spisovnej normy, môže byť istým orientačným návodom na praktickú normalizačnú činnosť a oporou pre normatívnu lexikografiu.

M. Masárová

ROZLIČNOSTI

Frazeologizmy s časticami nech, bodaj, nechže, bodajže. — Frazeologizmy majúce charakter želacích viet a uvádzané časticami *nech, bodaj* (resp. zosilnenými podobami *nechže, bodajže*) vyjadrujú želanie, aby sa dej vyjadrený prísudkovým slovesom (obyč. v 3. os. sg. alebo pl.) splnil. Predstavujú zväčša kliatby, zlorečenia a nadávky.

Tak napr. SSJ II, 1960, s. 324, uvádza pri častiach *nech* so štylistickou charakteristikou *hovor. expr.* tieto kliatby: *nech ho (ich, ťa, to* ap.) *boh skára (hrom zabije, čert, parom vezme),* ktoré vyjadrujú a) želanie, aby niekoho postihlo nešťastie, b) rezignáciu, nezáujem. SSJ I, 1959, s. 110, zachytáva pri častici *bodaj* tieto želania dačoho zlého, nešťastia, nepríjemností: *Ach, bodaj by tie detiská pánboh skáral!* (Ráz.) — *Bodaj skazu vzal! Bodaj ťa hrom zabil! Bodaj ho porazilo! Bodaj ťa parom (čert) vzal! Bodaj ťa porantalo! Bodaj ťa (ho) stislo! — Bodaj zhorel za živa!* (Heč.) — *Bodaj ho šľak trafil, čo prezradil!* (Tim.) — *Bodaj by sa prepadli tie starosti!* (Skal.) — *A načo nám je vojna, bodaj ho!* (Král.) — *Bodaj sa aj s čakaním!* (Krno) — *Bodaj by vás, vy mládenci, čerti vzali . . .* (ľud. pieseň).

Pri zosilnenej častici *bodajže* sa na tej istej strane uvádza príklad: *I bodajže ťa, abyže ťa!* (Dobšinský)

Oveľa viac fráz s časticou *bodaj* obsahovo vymedzenou žičením zlého, nepríjemného, skazy, nešťastia a pod. uvádza A. P. Záturecký v diele Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia (1974). Vyberáme z neho (s. 601 n.): *Bodaj ce čert durknul! — Bodaj sa ti krpec zbesnel! — Bodaj si tam šiel, kde tvojho švagra včely! — Bodaj ťa hus pečená kopla! — Bodaj ťa hus kopla pečenou nohou! — Bodaj ťa lanský sneh spálil! — Bodaj ťa porantalo! — Bodaj ťa porazilo! — Bodaj ťa zarazilo! — Bodaj ťa straky zjedli! — Bodaj ťa zmok vzal! — Bodaj ťa zmok uchytil! — Bodaj ťa zrak vzal! — Bodaj ťa zrak uchytil! — Bodaj bol do tých čias na doske! — Bodaj ho boh zabil! — Bodaj ho čert vzal! — Bodaj ho čert bral! — Bodaj ho čert uchytil! — Bodaj ho čerti vzali! — Bodaj ho horúci šliak pometal na jeho pysky! — Bodaj ho divý šliak porazil! — Bodaj ho hrom zabil! — Bodaj ho hrom zahlušil! — Bodaj ho kat lámal! — Bodaj ho kat spálil! — Bodaj ho kat schytil! — Bodaj ho nevoľa, a to tá zlá, metala! — Bodaj ho pánboh pobil! — Bodaj ho pánboh potrestal! — Bodaj ho pánboh potreskal! — Bodaj ho pánboh skáral! — Bodaj ho pánboh zahrúzil!* (Dokladá sa: *i s človekom! — i s takým človekom!*) *— Bodaj ho pokrčilo! — Bodaj ho psia mať vzala! — Bodaj ho psia mať zjedla! — Bodaj ho psi zjedli! — Bodaj ho spiaco vychytilo, žeby iba diera za ním zostala!* Gemer — *Bodaj ho sto rokov vred naťahoval! — Bodaj ho udusilo! — Bodaj ho víchor vychytil! — Bodaj ho vržená nemoc metala! — Bodaj ho zlá hodina zabila! — Bodaj ho zlá nemoc od zeme do neba motala* (asi *metala* — pozn. Šg-á) — *Bodaj mu apatéka bola kuchyňou a vizitou doktor! — Bodaj mu Cigáni zuby kovali! — Bodaj mu Cigáni zuby trhali! — Bodaj mu Cigáni zvonili! — Bodaj mu čerti dušu na panvici pražili! — Bodaj mu oči vytiekli! — Bodaj mu psi húdli na*

jeho pohrebe! — Bodaj mu psi na kare trúbili! — Bodaj mu psi na kare vytrubovali! — Bodaj mu čerti na kare trúbili! — Bodaj mu čerti na kare vytrubovali! — Bodaj mu rozum vyschol! atď.

Medzi odcitovanými zlorečeniami a nadávkami nenájdeme frazeologizmy, ktoré sami dobre poznáme z podtatranského kraja a ktoré sme v poslednom čase medzi ľuďmi počuli (použil ich P. L. zo Zvolena): *Bodaj bosý (a nahý) chodil/ Bodaj bosí (a nahí) chodili! — Bodaj ho (ťa, vás, ich) na kravách* (zriedkavejšie: *na voloch*) *vozili!* V inom variante sa vypúšťa druhé adjektívum, a tak má fráza skrátenú podobu: *Bodaj bosý chodil! (bodaj bosí chodili); Bodaj ho (ťa, vás, ich) na kravách vozili!* Frazeologizmus *Bodaj bosý a nahý chodil* má význam „žeby o všetko prišiel, žeby všetko stratil, čo má".

Frazeologické spojenie *Bodaj ho (ťa, vás, ich) na kravách vozili* má žartovný charakter a asi takýto význam: nech ho (ťa, vás, ich) stihne dačo nepríjemné, potupné, posmešné. Tento frazeologizmus nemá teda charakter kliatby a surovej nadávky a pod., ako sme to videli pri väčšine fráz citovaných zo Zátureckého. Obsah frázy je založený na kontraste vozenia sa na rýchlych, honosných dopravných prostriedkoch a na pomalom, biednom dopravnom prostriedku — na voze ťahanom kravami. Porovnajme: *voziť sa na koňoch — voziť sa, vliecť sa na kravách.* Údernosť tejto žartovnej nadávky sa pociťuje najmä dnes pri vození sa na rýchlych dopravných prostriedkoch (auto, lietadlo, expresy).

Žartovný charakter má aj frazeologizmus *Bodaj ťa stislo / Aby ťa stislo!* (SSJ IV, s. 251 — pri slovese *stisnúť*). Ak túto charakteristiku porovnáme s tým, čo sa v SSJ I (s. 110) uvádza pri častici *bodajže*, zistíme, že správnejšie a výstižnejšie sa charakterizuje frazeologizmus pri slovese *stisnúť: Bodaj ťa stislo!* Tento frazeologizmus sa totiž najčastejšie používa v tejto skrátenej podobe alebo v eliptickej podobe (s vypustením prísudkového slovesa *stisnúť* a pod.). Frazeologizmus má potom podobu *bodaj ťa!* alebo zvýraznenú podobu *bodajže ťa*, príp. *bodajže ťa, abyže ťa!* — túto podobu uvádza aj SSJ I (s. 110). Je známa aj neskrátená podoba frázy: *Bodajže ťa, abyže ťa stislo!* (sú aj varianty s takýmito časťami: *porantalo, o zem metalo, skaza vzala!* ap.). Najčastejšie sa však fráza používa so slovesom *stisnúť* alebo v podobe *Bodajže ťa, abyže ťa!*

Ustálené spojenia uvádzané časticou *bodaj, bodajže, nech, nechže* majú charakter zvolacích a želacích viet a sémanticky sa najčastejšie zaraďujú ku kliatbam, vyhrážkam, zlorečeniam ap. Ľud ich používal často vtedy, keď si uvedomoval svoju bezmocnosť proti mocnejším alebo proti vládnúcej vrstve, používal ich pri krivdách, nespravodlivosti, zo zúfalstva ap. Adresované boli nepriateľovi (triednemu či osobnému — preto sa striedavo v nich používa ako predmet osobné zámeno v jednotnom alebo v množnom čísle: *ťa, ho — vás, ich*).

Väčšina frazeologických spojení s časticami *bodaj, nech* má charakter jednočlennej slovesnej vety. V časoch pohanstva bol nadprirodzený subjekt tabuovaný (božstvá zla), a tak sa nesmel vyjadriť: *Bodaj ťa mátalo, metalo, stislo!* ap. Nevyjadrený subjekt je aj vo frazeologizme *Bodaj vás na kravách vozili!* V tých kliatbach, v ktorých sa reprezentant nadprirodzených síl uvádza (boh, čert, diabol, parom, perún) — ide o želacie dvojčlenné vety typu: *Bodaj to parom, čert, diabol vzal! — Bodaj to perún spral!*

Osobitný charakter má žartovná povrávka *Bodajže ťa, abyže ťa!* Má charakter neslovesnej (časticovej) jednočlennej vety s dvoma rýmovanými štvorslabičnými časťami, čo jej dodáva rytmický ráz. Má svojskú melódiu aj intonáciu.

Týmto príspevkom sme chceli upozorniť na fakt, že hoci máme v Záturecké zbierke hodne zozbieraného materiálu, veľa frazeologizmov zachytáva aj Slovník slovenského jazyka, jednako len sa v živej reči stretáme s takými výrazmi, frázami, príslovami a porekadlami, ktoré nemáme dosiaľ nikde zaznačené. Na dva také prípady sme tu upozornili. Okrem toho môžeme konštatovať, že zo súboru frazeologizmov, ktoré uvádza A. P. Záturecký, sa dnes v živej reči používa len časť.

M. Ivanová-Šalingová

O slove mentieka. — Názvy starých, neraz dávno zaniknutých reálií prežívajú v súčasnom jazyku na periférii slovnej zásoby ako tzv. zastarané slová alebo ako historizmy. Stretávame sa s nimi v odbornej alebo populárno-náučnej próze, ako aj v krásnej literatúre, kde zvýrazňujú historickú atmosféru, kolorit opisovanej doby.

Historizmy tvoria osobitnú vrstvu súčasnej slovnej zásoby a ako také ich zaznamenáva a vykladá aj Slovník slovenského jazyka (SSJ).

Slovo *mentieka* uvádza SSJ ako podstatné meno ženského rodu a vykladá ho ako „krátky ozdobný kožuch, ktorý za feudalizmu nosili príslušníci vyšších vrstiev". Kartotéka slovenčiny predspisovného obdobia však umožňuje bližšie poznať používanie tohto slova na Slovensku v 16.—18. storočí.

V slovenských jazykových pamiatkach z predspisovného obdobia sa od polovice 16. stor. vyskytujú dve základné podoby tohto slova, a to *mentieka* (ženského rodu) a *mentiek* (mužského rodu) s variantmi *mentek(a), mentik(a), mentiek(a),* ojedinele *mentielok.*

Obidve rodové formy sú bohato doložené z celého tristoročného časového obdobia, ale čo do frekvencie prevažujú podoby mužského rodu nad podobami ženského rodu zhruba v pomere 3:1. Väčšina záznamov feminín pochádza zo severnej polovice Slovenska, kým doklady na maskulínum poukazujú skôr na južné oblasti Slovenska, hoci niekedy sa v tej istej pamiatke vyskytnú obidve podoby popri sebe. Napr.: *gedna menteka* — Parížovce 1564; *kombi, ktere magi prit na menteku* — Brezno 1599; *túto menteku* — Liptov 1605; *(dievku) mentekow prikril* — V. Čepčín 1660; *offerugem menteku axamietowu* — Prešov 1684; *od panskeg menteki* — Radvaň 1702; *gomby na Krisztinineg menticze* — Príles 1713; *menteka šelempostowa* — Beckov 1729; *červenu menteku* — hrad Orava 1735; *mentek* — Budatín 1577; *mentek* — Bratislava 1667; *mentek* — Necpaly 1673; *mentik* — Stará Turá 1676; *mentek* — Krupina 1690; *od mentieku* — Zvolen 1692; *mentek* — Čachtice 1737; *mentik* — Trnava 1772; *mentgek* — Poniky 1792.

Podobná situácia je aj pri deminutívach: *menticzka zelena atlaczowa* — Trenčín 1661; *menteczka czerwena* — Krupina 1691; *(súkno) na mentyczku* — Trenčín 1703; *gedna menticzka* — Hradná 1719; *mentečzik* — Necpaly 1673; *mentečik* — Zvolen 1679; *mentyeczyk* — Krupina 1690; *od ženského mentiečka zamatoweho* — Zvolen 1692; *mentiček* — hrad Orava 1735.

Podoby mužského rodu prevažujú aj v starších slovenských slovníkoch, napr. *mentek* v Trnavskom slovníku z roku 1648; *mentjk, mentjček* (so synonymami kabát, kepeň, plášť na dešť, vrchny plášť, žensky plášť, vrchny odev, šata, vojanská šata, šuba, odev, ktery láhko na krk se bere), *krátky mentjk, wogánsky mentjk, okrúhly mentik* (synonymum okruhly plašť ženský), *ženský mentjček*

(syn. pláštjček), *krátky mentiček smutkowy* v Kamaldulskom slovníku z roku 1763; *mentík, mentíček* s variantmi *mentjek, mentječek, mentjeka, mentječka* v Bernolákovom Slowári z r. 1825 a *mentýk (mentjék)* v slovníku J. Palkoviča.

Z uvedených historických dokladov vidieť, že mentiekou sa rozumeli rôzne druhy dobového oblečenia, a to vrchného, mužského i ženského, dlhého i krátkeho. Bolo to oblečenie relatívne drahé, príznačné pre mestské, t. j. remeselnícko-obchodnícke a zemianske prostredie. Výslovne sa o ňom zmieňujú viaceré cechové písomnosti, napr.: *vczňowi mistr geho ma dat mentik, doloman, nohawice* — Artikuly ostrihomských súkenníkov 1675; *zadny s towaryssuw nema do porzadku bez mentika aneb plasste chodity* — Artikuly skalických krajčírov 1669; *každj towariš ma swug mantel aneb mentek na obuch ramenich nosity* — Jelšava 1656.

Mentieky sa zhotovovali z najdrahších látok vlnených, bavlnených alebo hodvábnych. Nosili sa nepodšité, alebo sa podšívali kožušinou. Ľahké mentieky tvorievali azda aj komplet s dolománom z tej istej textílie, ako napovedajú doklady typu: *zlatohlawowy pansky doloman y z mentyku, hatlasowy pansky doloman z mentyku y z pasom* — Praznov 1630.

Mentieky sa bohato zdobili prámami, retiazkami a vpredu sa zapínali striebornými alebo pozlátenými gombíkmi a spínadlami.

Cena mentieky bola v závislosti od materiálu i výzdoby pohyblivá. V súpisoch pozostalostí sa napr. spomína: *zeleny mentek sseptuchowy s čzernym barančim futrem podssity, za kterižto sirotam ma platiti fl. 4* — Zvolen 1633; *mentyečžik predal kronrassovi czerveny in fl. 5* — Krupina 1689; *mentek podssiti liskami starimi figalkoweg barwj nebosstika pana Michaleou Pecsicherou prodal se panu Andreasu Pecsicherowy in fl. 14 hungaricales* — Krupina 1691.

Pritom treba mať na pamäti, že v týchto písomnostiach išlo o veci po zomretých, nosené a možno aj s ohľadom na dedičov o niečo nižšie oceňované. Veď len podšívanie mentieky vložkou z doneseného (vlastného) materiálu nebolo najlacnejšie: *Kdo mentik da podssiwat z hotowim ffutrem, piet a dvacet kralowskych bude od neho* — Stará Turá 1676; *od podssitia muskeg mentieky, kdi kdo da sam futro, fl. 1* — Stolično-úradná úprava mier a váh pre stolicu Zvolenskú 1692; *dal som mentieku podsit, dal som od neg fl. 2, d. 50* — s. l. 18. st.

Ako oblečenie privilegovaných vrstiev zjavuje sa mentieka aj vo vrchnostenských nariadeniach obmedzujúcich nákladnosť odevu nižších, ľudových vrstiev: *Muskeho pohlawi osoby menteky aby ljškamj počziwatj aneb obrankowatj sobe nedawalj ... Aby rodyčowja swym czeram nedopustyli mentečzky z hodbabneho sukna strybornym galuonom a strjebornjmi gombami anebo čzipkami sprauwatj* — Zniev, začiatok 18. storočia.

V aktívnej slovnej zásobe dnešnej slovenčiny sa slovo *mentieka* už nevyskytuje. Jeho ohlas doznieva však v nárečiach. Podľa materiálov z lexikálnej kartotéky dialektologického oddelenia Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV sa v dnešných slovenských nárečiach slovami *mentieka, mentiečka, mentéka, mentíka, mentúka, mentek, mentík, mentýk* pomenúvajú rôzne druhy zväčša teplého vrchného odevu, ktoré sa udržali sčasti iba ako súčasť slávnostného, resp. svadobného oblečenia. Podoby ženského a mužského rodu sú v nárečiach doložené striedavo, pričom mierne prevažuje mužský rod.

Slová typu *mentiek, mentieka* sa vyskytovali nielen v slovenčine. Nachádzame ich v balkánskych jazykoch a v maďarčine, v starej poľštine, ukrajinčine

a ruštine a k slovenskému jazykovému územiu priliehajúcich východomoravských nárečiach.

V južnoslovanskom prostredí sa hodnotia ako balkánsky turcizmus (porov. turec. *mintan,* azerbajdž. *mintänä*), azda z maďarského *mente* „plášť, deka, kepeň", ktoré sa odvodzuje z talianskeho *mantello.* V staršej slovenčine naproti tomu pravdepodobne išlo o priame prevzatie z maďarčiny. Koncové *-k* je zrejme z maďarskej podoby množného čísla *menték.*

Rozbor dokladov slova *mentieka* zo staršej slovenčiny ukázal, že: 1. používali sa podoby *mentieka* i *mentiek;* 2. podoba *mentiek* bola frekventovanejšia a rozšírenejšia; 3. aj v súčasných slovenských nárečiach si podoba *mentiek* udržala miernu prevahu; 4. pre súčasný spisovný jazyk kodifikoval SSJ podobu *mentieka;* 5. pokiaľ ide o pomenúvanú reáliu, slovom *mentiek(a)* sa označoval vrchný slávnostný odev charakteristický pre zemiansko-meštianske prostredie v 16.—18. storočí.

M. Majtánová

O názvoch Podhalie a Podhalsko. — Pozdĺžna zníženina v južnom Poľsku medzi Tatrami a Beskydami, nazývaná v Poľštine *Podhale,* sa v spisovnej slovenčine nazýva dvojako: *Podhalie* i *Podhalsko,* napr.: *Začiatkom tohto storočia nebolo na P o d h a l í väčšieho rodu, z ktorého by niekto nebol na slovenskej strane* (F. Buffa, O vzájomných slovensko-poľských jazykových vzťahoch, Studia Academica Slovaca, 5, 1976, s. 36). Podoba *Podhalie* predstavuje v spisovnej slovenčine minimálnu adaptáciu spomenutého poľského názvu. Názov *Podhalie* je rovnako zakončený ako napr. zemepisné názvy *Považie, Pohronie, Porýnie, Podolie, Záhorie, Záskalie, Záriečie* atď., ktoré patria do gramatického vzoru vysvedčenie.

Popri názve *Podhalie* sa stretávame v spisovnej slovenčine aj s formou *Podhalsko.* Táto podoba sa uvádza v Malej encyklopédii zemepisu sveta (red. P. Mariot, 1. vyd., Bratislava, Obzor 1976, s. 377). Na utvorenie tejto podoby sa využil slovotvorný sufix *-sko,* ktorý sa v spisovnej slovenčine veľmi často používa na tvorenie názvov krajín a území, napr. *Francúzsko, Švajčiarsko, Poľsko, Toskánsko, Flámsko, Moldavsko* atď. Proti podobe *Podhalsko* so slovotvornou príponou *-sko* nemožno nič namietať. Nie je tu však náležitá spoluhláska *l* namiesto *ľ.* Mäkké *ľ* sa vyslovuje aj v podobe *Podhalie,* hoci sa v písme neoznačuje. Správna podoba by podľa toho bola *Podhaľsko.* Zdá sa však, že z dvojice *Podhalie* a *Podhaľsko* má nádej na väčšie uplatnenie v spisovnej slovenčine podoba *Podhalie* pre svoj bližší vzťah k pôvodnej poľskej podobe *Podhale.* Dávame teda prednosť forme *Podhalie.*

Pri odvodenom obyvateľskom mene sme zistili používanie podoby *Podhalan* (L. Dvonč, K otázke spoluhlásky *ľ* v spisovnej slovenčine, Jazykovedný časopis, 17, 1966, s. 80). Ide tu o tvorenie derivátu slovotvornou príponou *-an.* Z hľadiska pravidiel o tvorení obyvateľských mien v spisovnej slovenčine nie je však podoba s *l* správna. V názve *Podhalie* je na konci tvarotvorného základu spoluhláska *ľ.* Táto spoluhláska ostáva aj na konci slovotvorného základu. Spoluhláska *ľ* by na konci slovotvorného základu obyvateľského mena musela byť aj v tom prípade, keby sa tvarotvorný základ názvu, od ktorého sa tvorí obyvateľské meno, nekončil na *ľ,* ale na *l.* Pri pripájaní prípony *-an* sa totiž spolu-

hlásky *d, t, n, l* striedajú so spoluhláskami *ď, ť, ň, ľ*, napr. *Lada — Laďan, Belá — Beľan, Brno — Brňan, Čita — Čiťan* atď. Správna podoba obyvateľského mena k názvu *Podhalie* je teda *Podhaľan*.

Pri odvodenom príd. mene máme doložené tri podoby: *podhaľský, podhaľanský* i *podhalanský*. Napr.: *Okrem toho p o d h a ľ s k é nárečia si ponechali pôv. zubnú výslovnosť spoluhlásky l* (Buffa, op. cit., s. 41). — *P o d h a ľ a n s k ý c h Horalov* (Pyramída, s. 1335). — *Okrem takzvaného archaizmu p o d h a l a n s k é h o* (Nové obzory, *21*, 1979, s. 24). Podoba *podhaľský* predstavuje derivát so slovotvornou príponou *-ský*, ktorá je v spisovnej slovenčine základnou príponou pri tvorení príd. mien od zemepisných názvov, napr. *Levoča — levočský, Londýn — londýnsky, Madrid — madridský*, zjednodušená niekedy z hláskoslovných príčin na *-ký*, napr. *Košice — košický*. Popri prípone *-ský* sa v istých prípadoch používa na tvorenie príd. mien prípona *-iansky*, ktorú možno chápať ako sekundárny variant slovotvornej prípony *-ský*, napr. v tom prípade, ak sa tvarotvorný základ končí na niektoré zoskupenie spoluhlások, alebo je jednoslabičný, napr. *Brusno — brusniansky, Detvan — detviansky, Gortva — gortviansky, Rača — račiansky, Lada — ladiansky* a pod. Prípona a či variant *-iansky* sa na základe rytmického zákona kráti na *-anský*, napr. *Hnúšťa — hnúšťanský, Dolná Súča — dolnosúčanský/súčanský*. Prípona *-anský* býva výnimočne aj po predchádzajúcej krátkej slabike, napr. *Tatry — tatranský, Matra — matranský, Fatra — fatranský* (deriváty od názvov pohorí). Z týchto pravidiel o tvorení príd. mien príponou *-ský* alebo *-iansky* a *-anský* vychodí, že podoby *podhaľanský* a *podhalanský* tu neprichádzajú do úvahy. Náležitá je iba podoba *podhaľský*, ktorá v plnej miere vyhovuje uvedeným zákonitostiam tvorenia príd. mien od zemepisných názvov v spisovnej slovenčine.

Na záver konštatujeme, že v spisovnej slovenčine môžeme používať názov *Podhalie*, ktorý vznikol úpravou poľského názvu *Podhale*. Obyvateľské meno k názvu *Podhalie* je *Podhaľan*, prechýlená ženská forma *Podhaľanka* a prídavné meno je *podhaľský*.

L. Dvonč

Pokyny pre autorov prispievajúcich do časopisu Slovenská reč

1. **Maximálny rozsah príspevkov v jednotlivých rubrikách:**
   Štúdie — 12 strán včítane literatúry a poznámok;
   Diskusie — 10 strán včítane literatúry a poznámok;
   Recenzie — 6 strán;
   Rozličnosti — 3 strany.

2. **Rukopis musí byť** napísaný strojom sýtou čiernou páskou, jedna strojom písaná strana má obsahovať 30 riadkov so zvyčajným množstvom písmen (60 úderov). Okraje: ľavý okraj 4 cm, pravý okraj 1 cm.

3. Celé meno autora a nadpis príspevku sa umiestňujú do ľavého rohu bez zarážky, a to v poradí: 1. meno autora, 2. nadpis. V recenziách a správach sa v záhlaví článku umiestňuje iba nadpis, meno autora sa uvádza pod príspevkom v pravom rohu a so skratkou rodného mena. V rubrike Rozličnosti sa v príspevkoch nadpis osobitne graficky nevyčleňuje, je súčasťou prvého riadku. Od ostatného textu sa oddeľuje pomlčkou.

4. V rukopise sa nesmie nič vyznačovať ani osobitným typom písma, ani riedením, ani podčiarkovaním. Osobitné typografické zásahy môže autor vyznačiť v kópii článku, ktorú odovzdáva spolu s originálom.

5. Poznámky treba uvádzať na osobitnom liste za textom príspevku, rovnako aj citovanú literatúru. Text poznámok sa píše bežne ako ostatný text (každý nový riadok sa píše so zarážkou 6 písmen), rovnako aj literatúra. V citovanej literatúre sa meno autora píše verzálkami. Pri citovaní literatúry, ako aj pri odkazoch na literatúru v texte treba zachovávať predpísanú normu (podľa doterajšej praxe).

6. Redakcia si vyhradzuje právo zasahovať do textu príspevkov najmä z hľadiska zachovávania normy a kodifikácie súčasnej spisovnej slovenčiny.

Index 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 46, 1981, číslo 3. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka J. Macherová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Povolené výmerom SÚTI 7/13.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, 1007 HA, Amsterdam, Holland.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1981.
Kčs 8,—.